

ปุจฉติ. ตติเยน ปญฺเฬน โสปาทีเสส-
นินพพานธาตุํ ปุจฉติ. จตุตฺเถน ปญฺเฬน
อนุปาทีเสสนินพพานธาตุํ ปฏิปุจฉติ.

ตโต อุตฺตริ ปฏิปุจฉติ.

เย จ สงฺฆาตธมฺมาเส
เย จ เสชา^๑ ปุณฺณ อธิ
เตสํ เม นินฺปิโก อิริยํ
ปุณฺโง ปพฺรุหิ มาริส.^๒

อิมานิ จตุตฺตริ ปทานิ ปุจฉติ.
กตติ จ ปน เต ปญฺเฬ สงฺฆาตธมฺมา
จ อรหนฺตา เสกฺขา จ. ก็ ปุพฺพํ
กิลฺยจ ปุจฺฉิมนฺตติ อยมตฺถโก.

ด้วยปัญหาข้อที่ ๒ ทูลถามถึงความ
ผ่องแผ้ว. ด้วยปัญหาข้อที่ ๓ ทูลถาม
ถึงอุปาทิเสสนินพพานธาตุ (ดับกิเลสยัง
มีเบญจขันธ์เหลือ). ด้วยปัญหาข้อที่ ๔
ทูลถามถึงอนุปาติเสสนินพพานธาตุ.

อชิตมาณพทูลถาม ให้ยิ่งขึ้นไป
กว่านั้น (ดังคานานี้).

ชนเหล่าใด มีธรรมอันพิจารณา
เห็นแล้ว และชนเหล่าใดยังต้อง
ศึกษาอยู่เป็นอันมากมีอยู่ ใน
โลกนี้ ข้าแต่พระองค์ผู้บริสุทธิ์ทุกข
พระองค์ ผู้มีปัญญารักษาตน
อันข้าพระองค์ ทูลถามแล้ว
ขอจงตรัสบอก ความเป็นไป
ของชนเหล่านั้น แก่ข้าพระองค์
เถิด.

อชิตมาณพทูลถามถึงบท ๔ บท
เหล่านี้. ก็ปัญหานี้มีที่ประเด็น
(มี ๒ ประเด็นคือ) พระอรหันต์ผู้มีธรรม
อันนับได้ ๑ ผู้ยังต้องศึกษา ๑. นี้
เป็นอธิบายความของคำว่า บทก่อนกับ
บทหลังบางบทเป็นอย่างไร.

^๑ ม. เสกฺขา, ช. ส. ๒๕/๔๒๕/๕๓๑.

^๒ ฉ. เนตฺติปาฬิ ๒๗/๑๔/๑๖.

ตตถ กตรํ ปจฺมํ ปุจฺจติ ? กตรํ
 ปจฺจนา ?^๑ อรหนฺตํ ปจฺมํ ปุจฺจติ. เสกฺข-
 ธมฺเม. ตตถ เกน ปเทน สงฺฆาตธมฺมา
 อิติ อรหนฺโต คหิตา ? ปุณฺณ อิติ เสกฺขา
 คหิตา ? เตสํ เม นิปโกติ สาธารณํ
 ปทํ ภควนฺตํ ปุจฺจติ.

ตสฺส สาธารณานิ ๑
 อสาธารณานิ ๑ ปญฺเฬสฺส ปุจฺจติพฺพานิ.
 ตํ ภควา วิสฺสขฺเซติ. น ตถา ปุณฺณํ,
 ปจฺมํ ปุณฺณํ ตํ ปจฺจนา วิสฺสขฺเซติ. ยํ
 ปจฺจนา ปุจฺจติํ ปจฺมํ วิสฺสขฺเซติ.

กิญฺจ อิทํ ปุจฺจติํ ? วิสฺสุทฺธานํ
 วิสฺสุทฺถนฺตานญฺจ กา อิริยาติ อิทํ
 ปุจฺจติ, ตํ กามสฺส นากิสิขฺเมยฺย
 มนสํนาวิโล สิริยาติ ปริยฺญานานิ

ในข้อนั้น อธิตมาณพทูลถาม
 ถึงอะไรเป็นข้อแรก ? ทูลถามถึงอะไร
 เป็นข้อหลัง ? อธิตมาณพทูลถามถึง
 พระอรหันต์เป็นข้อแรก. ทูลถามถึงผู้มี
 เสกขธรรมเป็นข้อหลัง. ในปัญหา ๒
 บทนั้น ด้วยบทไหน ท่านระบุถึงพระ
 อรหันต์ ว่าเป็นผู้มีธรรมอันนับได้แล้ว ?
 ด้วยบทไหน ท่านระบุถึงพระเสกขะว่า
 เป็นปุณฺณ ? อธิตมาณพทูลถามถึงบทที่
 ทั่วไป กับพระผู้มีพระภาคว่า พระองค์
 ผู้มีปัญญา รักษาตน ... ความเป็นไป
 ของชนเหล่านั้น แก่ข้าพระองค์เกิด.

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบ บทที่
 ทั่วไป และไม่ทั่วไป ที่อธิตมาณพทูลถาม
 ในปัญหา ไม่เหมือนกับบทที่ทูลถาม คือ
 บทที่อธิตมาณพทูลถามก่อน พระผู้มี
 พระภาคตรัสตอบในภายหลัง. บทที่
 อธิตมาณพทูลถามในภายหลัง พระองค์
 ตรัสตอบก่อน.

บทนี้ อธิตมาณพทูลถามถึงอะไร ?
 อธิตมาณพทูลถาม ถึงความข้อนี้ว่า
 ความเป็นไปของท่านผู้บริสุทธิ์แล้ว และ
 ของท่านผู้ปฏิบัติ มุ่งถึงความบริสุทธิ์

^๑ ไป. ปุจฺจนา. เหวมฺปริปี.

วิตกฺกณ ๑ ภควา นิวาเรติ. เทว ปน วิตกฺกา อนาวิลตาย^๑ ปริยฺภูจฺจัน, ยถา นีวรณฺสุ นิตฺทิจฺจ. กุสลลา สพฺพพมฺเมสุติ อรหนตฺ วิสุสฺสชฺเชติ.

เป็นอย่างไร, พระผู้มีพระภาคทรงห้าม ปริยภูฐานกิเลสด้วยวิตก โดยนัยเป็นต้น ว่า ภิกษุไม่พึงติดใจ ในกามทั้งหลาย มีใจไม่ชุ่มมัว. ก็วิตก ๒ อย่าง จัดเป็น ปริยภูฐานกิเลส เพราะความไม่ผ่องใส, เหมือนที่ทรงแสดงไว้ ในนិวรรณ. พระผู้มีพระภาคตรัสตอบ (ความเป็นไป) สำหรับพระอรหันต์ว่า เป็นผู้ฉลาดใน ธรรมทั้งปวง.

กถํสุ^๒ ตรติ โสมนฺติ^๓ คาคา, อิมานิ จตฺตาริ ปทานิ. จตฺตารเวยว ปณฺหา. กิการณํ? น นี เอตฺถ อตฺถานุปริวตฺติ พุยฺยชฺชนํ^๔ ยถา ปจฺม อชิตปฺเภหฺสุ, ตสฺส น เอกํเสน พหุณี วิสุสฺสชฺชนานิ, พหุกา ปณฺหา, เอโกว น จาปี, สพฺเพ ปุจฺจติ, ปุพฺเพ วิสุสฺสชฺชิตฺ, ยถา จตฺตโก อชิตปฺเภห, ยํ เอตฺถ ยถาภูตํ ปริเยสนาปทพฺนฺธเน วิสุสฺสชฺชนา โย เอวํ ยถาภูตํ ปริเยสตี.

คาคาว่า บุคคล ... จะข้ามโสมะ ได้อย่างไร บัณฑิตพึงทราบดังนี้, (คาคา นี้) มีบท ๔ บท. ปัญหาก็คือ ๔ ปัญหา เช่นกัน. เป็นอย่างไร? ก็การคล้อยตาม เนื้อความในคาคานี้ ไม่จัดเป็นพยัญชนะ, เหมือนบทแรกในอชิตปัญหา สำหรับ อชิตปัญหานั้น พระผู้มีพระภาคไม่ได้ตรัส ตอบปัญหามากมาย โดยส่วนตัวแล้ว ปัญหาจึงมีมาก ไม่ใช่มีปัญหาเดียว, พระผู้มีพระภาคตรัสตอบปัญหาที่อชิตมาณพ ทูลถามทั้งหมดไว้แล้วในตอนต้น เหมือน

^๑ ไป. วิตกกอนาวิลตาย.

^๒ ไป. เกนสุสุ.

^๓ กถํสุ ตรติ โสมํ รตฺตินฺทิวมตฺตนิทฺโต

อปุปฺตฺติกุเช อนาลมฺเพ โก คมฺภีเร น สิทฺตีติ. ส.ส. ๑๕/๒๖๐/๗๔.

^๔ ม. อ. ยถานุปริวตฺติวชฺช.

โย ปุณฺ เอตถ ยํ เอวํ ปุจฺจติ
 ตตฺถ อยมกกาโร ปุจฺจนายํ **อนฺโตชฺญา**
พหิชฺญาติ คาถา^๑ ปุจฺจติวิสุตฺตชฺชนาย
 มคฺคิตพฺพา. กถํ วิสุตฺตชฺชิตาติ ? ภควาติ
 วิสุตฺตชฺเชติ. **สีเล ปตฺติภฺยาย นโร**
สปลฺภูโณติ^๒ คาถา. ตตฺถ จิตฺต-
 ภาวนาย สมถา, ปญฺญาภาวนาย
 วิปสฺสนา.

ตตฺถ เอวํ อนฺุมิยฺติ, เย ธมฺมา
 สมถေန จ วิปสฺสนาย จ ปหิยฺนฺติ, เต
 อิมे **อนฺโตชฺญา พหิชฺญา**.

ที่ตรัสตอบปัญหาที่ ๔ ในอดีตปัญหา
 บัณฑิตย่อมแสวงหาคำตอบ ตามความ
 เป็นจริง เหมือนในที่ที่มีการตอบตาม
 ความ เป็นจริง สืบเนื่องกับการแสวงหา.

อนึ่ง ในที่นี้ ผู้ใดถามปัญหาใด
 อย่างนี้ สำหรับผู้นั้น ในการถามนั้น
 จะเกิดอาการเป็นต้นดังนี้ คาถาว่า
 (หมूंสัตว์) รกทั้งภายใน รกทั้งภายนอก
 บัณฑิตพึงค้นหาได้ จากการกล่าวแก่
 คำถามที่ถามมา. แก้อย่างไร ? แก่ว่า
 ตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสตอบ. คาถาว่า
นรชนผู้มีปัญญา ตั้งมั่นแล้วในศีล
 บัณฑิตก็พึงค้นหาเช่นกัน. ในคาถานั้น
 ที่ชื่อว่าสมถะ เพราะอบรมจิต, ที่ชื่อว่า
 วิปัสสนาเพราะอบรมปัญญา.

ในข้อนั้น บัณฑิตย่อมอนุมาน
 อย่างนี้, ธรรมที่ละได้เพราะสมถะและ
 วิปัสสนาเหล่านี้, นี้จัดเป็นรกทั้งภายใน
 รกทั้งภายนอก.

^๑ อนฺโตชฺญา พหิชฺญา
 ตํ ตํ โคตม ปุจฺจามิ

^๒ สีเล ปตฺติภฺยาย นโร สปลฺภูโณ
 อาตปิ นิปโก ภิกฺขุ

ชฺญาเย ชฺญิตา ปชา

โก อิมํ วิชฺญาเย ชฺญนฺติ. ส.ส. ๑๕/๖๐/๒๐.

จิตฺตํ ปญฺญณฺจ ภาวยํ

โส อิมํ วิชฺญาเย ชฺญนฺติ. ส.ส. ๑๕/๖๑/๒๐.

ตตถ วิสสุชชนํ สมเถน ราโค
 ปหียติ, วิปัสสนาย อวิชา. อชฺฌตต-
 วตฺตโก ราโค อนฺโตชฺฐา, พาหิรวตฺตโก
 ราโค พหิชฺฐา. อชฺฌตตวตฺตกา
 สกฺกายทิกฺขุ, อย์ อนฺโตชฺฐา, เอกสฺสุจ
 ทิกฺขุคตานิ ๑ พาหิรวตฺตกานิ พหิชฺฐา,
 ยา หิ อชฺฌตตวตฺตกา ยา
 ทิกฺขุภาคิเยน ภวิสฺสตี, อย์ ชฺฐา.

ตถา สงฺขิตฺเตน ยา กาลิ
 อชฺฌตตวตฺตกา ตณฺหา ๑ ทิกฺขุ ๑,
 อย์ อนฺโตชฺฐา. ยา กาลิ พาหิรวตฺตกา
 ตณฺหา ๑ ทิกฺขุ ๑, อย์ พหิชฺฐา.

ยถา เทวตา ภควนฺตํ ปุจฺจติ
 จตุจกฺกํ นวทวารนฺติ คธา.^๑ ตตถ
 ภควา วิสฺสุชฺเชติ เชตฺวา นทุธิ
 วรตฺตํ จาติ คธา.^๒ อิทํ ภควา
 ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏฺิปปํ วิสฺสุชฺเชติ.

ในข้อนั้นมีการชี้แจงดังนี้ ราคะ
 ละได้ด้วยสมณะ, อวิชาละได้ด้วย
 วิปัสสนา. ราคะที่มีอารมณ์ภายในเป็น
 ที่ตั้ง จัดเป็นรกภายใน, ราคะที่มีอารมณ์
 ภายนอกเป็นที่ตั้ง จัดเป็นรกภายนอก.
 สกฺกายทิกฺขุที่มีอารมณ์ภายใน เป็นที่ตั้ง
 นี้จัดเป็นรกภายใน, ทิกฺขุ ๖๑ ที่มีอารมณ์
 ภายนอกเป็นที่ตั้ง จัดเป็นรกภายนอก,
 ก็ทิกฺขุที่มีอารมณ์ภายในเป็นที่ตั้ง เกิดมี
 ได้ตามส่วนแห่งทิกฺขุ, นี้จัดเป็นรกชฺฐ.

อนึ่ง ว่าโดยย่อ ตณฺหาและทิกฺขุ
 อย่างไม่อย่างหนึ่ง ที่มีอารมณ์ภายใน
 เป็นที่ตั้ง, นี้จัดเป็นรกภายใน. ตณฺหาและ
 ทิกฺขุอย่างไม่อย่างหนึ่ง ที่มีอารมณ์
 ภายนอกเป็นที่ตั้ง, นี้จัดเป็นรกภายนอก.

เหมือนอย่างเทวตาทูลถามพระผู้มี
 พระภาค ดังคธาเป็นต้นว่า สรีระ มี
 จักร ๔ มีทวาร ๙. ในคธานั้น พระ
 ผู้มีพระภาคตรัสตอบดังคธาเป็นต้นว่า
 ตัดความผูกโกรธด้วย กิเลสเป็น

^๑ จตุจกฺกํ นวทวารํ
 ปงฺกชาติ มหาวิ

^๒ เชตฺวา นทุธิ วรตฺตญจ
 สมฺมํ ตณฺหํ อพฺพยุห

ปุณฺณํ โลกานํ สํยุตฺตํ.

กถํ ยาทฺรา ภวิสฺสตีติ. ส.ส. ๑๕/๗๔/๒๓.

อิจฺฉา โลกญจ ปาปกํ

เอวํ ยาทฺรา ภวิสฺสตีติ. ส.ส. ๑๕/๗๕/๒๓.

อิมาย วิสุตฺตชฺชนาย ภควา
อนุมิยติ กิเลส เอตฺถ ปริมาย
คาถาย นิตฺทิสิตพฺเพน.

ตณฺหิ จตฺตจกฺกนฺตฺติ จตฺตารโ วา
หตฺตปาทา. นวทวารนฺตฺติ นว วณฺมุขานิ.
ยถา จตฺตจกฺกนฺตฺติ จตฺตารโ อฺปาทานา,
อฺปาทานปฺปจฺจยา ภโว, อฺปาทานนโรธา
ภวนโรธา. นวทวารนฺตฺติ นว มานวิธา,^๑
มานชาติกาย หิ ทฺกฺขํ เสยฺโยห-
มสฺมิตี^๒ ปฺรโส ตีณิ ติกานิ. ปฺนฺณ
โลภาน สํยฺตฺตนฺตฺติ^๓ ปฺนฺจกามคฺคฺนิโก
ราโค.

เครื่องร้อยรัดด้วย พระผู้มีพระภาค
ตรัสตอบปัญหานี้ มุ่งถึงทุกขนิโรธคามินี
ปฏิบัติ (ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์).

ตามการตรัสตอบนี้ พระผู้มี
พระภาคทรงอนุমানถึงกิเลส ในคาถานี้
ตามที่ทรงแสดงไขไว้ด้วยคาถาก่อน.

ก็ข้อนั้น พึงทราบดังนี้ คำว่า มี
จักร ๔ ได้แก่ มีมือและเท้ารวมเป็น ๔.
คำว่า มีทวาร ๔ ได้แก่ มีปากแฉก
๔ แห่ง. เหมือนอย่างทีกล่าวกว่า คำว่า
มีจักร ๔ ได้แก่ อฺปาทาน ๔. เพราะ
อฺปาทานเป็นปัจจัย ๗ พหฺจิงมี, เพราะ
อฺปาทานดับ ๗ พหฺจิงดับ. คำว่า มีทวาร
๔ ได้แก่ มานะ ๔ อย่าง, จริงอยู่ ทุกข์
ย่อมเกิด เพราะการเกิดขึ้นแห่งมานะ
โดยนัยเป็นต้นว่า เราประเสริฐที่สุด
หมวด ๓ แห่งมานะ จักปรากฏข้างหน้า.
คำว่า เต็มด้วยของไม่สะอาด ประกอบด้วย
ด้วยโลภะ ได้แก่ ภาคะที่ประกอบด้วย
กามคุณ ๕.

^๑ อภ.วิ. ๓๕/๑๐๒๒/๕๒๗.

^๒ ไป. เส. เยนมฺหิ.

^๓ ไป. ติกาน สํยฺตฺตมฺหิ.

ตตถ นทุธินุติ ตณฺหา วิสุสซุชียติ.
 วรรตุนุติ มานํ วิสุสซุเชติ. อิจฺฉา
 โลกญจ ปาปกนุติ^๑ ปญฺจกามคฺฉนิกอ
 ราโค. ตตถ สมฺมลํ ตณฺหํ อพฺพยุหาติ^๒
 นิทฺทิสียติ สมฺมุตตณฺหนุติ.

อญฺญาณมฺมูลกา ตณฺหาติ
 อญฺญาณมฺมูลกา ตณฺหา, ตณฺหาเย จ
 ทิฏฺฐิยา จ ปหานํ. เย จ ปฺน อญฺเณปิ
 เกจิ จตฺตจกุกโยเคน เตเนว การณน
 จ ยฺชชฺชนุติ, สํสารคามินอ ธมฺมา สพฺเพ
 นิทฺทิสิตพฺพา.

ตตถายํ คาถา วิสุสซุชฺชนา ปุจฺฉาย
 จ วิสุสซุชฺชนาย สเมติ.^๓ ยํ ยทิ สนฺทน

ในคาถานั้น คำว่า ความผูกโกรธ
 ได้แก่ ตณฺหาถูกสลัดออก. คำว่า กิเลส
 เป็นเครื่องร้อยรัด ได้แก่ สละมานะ.
 คำว่า ความปรารถนา และความโลภ
 อันลามก ได้แก่ ราคะอันประกอบด้วย
 กามคุณ ๕. ในคาถานั้น คำว่า ถอน
 ตณฺหา อันมีวิชาเป็นมูลเสียแล้ว
 ท่านแสดงไขถึงตณฺหาอันมีวิชาเป็น
 มูลเหตุ ด้วยประการฉะนี้.

คำว่า ตณฺหา อันมีความไม่รู้
 เป็นมูลเหตุ ได้แก่ ตณฺหาซึ่งมีมูลเหตุ
 มาจากความไม่รู้, จำต้องละตณฺหาและ
 ทิฏฺฐิให้ได้, อนึ่ง ธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่ง
 ย่อมประกอบ (สัตว์) ไว้ ด้วยการประกอบ
 ไว้ด้วยจักร ๔ และด้วยเหตุ นั้น. ธรรม
 เหล่านั้นทั้งหมด ซึ่งเป็นเครื่องนำสัตว์
 ให้เป็นไปในสังสารวัฏ บัณฑิตจำต้อง
 แสดงไขไว้ด้วย.

ในข้อนั้น คาถาวิสฺชนาสมกันกับ
 คำถามและคำตอบ. ก็การวิจัยในคราว

^๑ ไป. อิจฺฉา โลกอ จ ปาปกอติ.

^๒ ไป. วิสมโลกอ ปาปกอติ.

^๓ ไป. อ. สมนุติ.

อถ สห พุยากรณน อนุคีติย์
จ โส วิจโยติ ภควา ยตตกานิ
ปทานิ นิกุชิปติ, ตตตเกหิ อนุคายติ.

จัดระเบียบคำสอนด้วยการเทียบเคียง
และด้วยการพยากรณ์ พระผู้มีพระภาค
ทรงตั้งบทไว้ประมาณเท่าใด, พระองค์
ก็ทรงสวดตามบทมีประมาณเท่านั้น.

๔๖. อฏฺฐหิ ภิกฺขเว อญฺเคะหิ
สมนฺนาคโต ภิกฺขุ ทูเตยฺยํ คนฺตุมรหติ.^๑
อิมานิ อฏฺฐ ปทานิ นิกุชิตฺตานิ. จหิ
ปเทหิ ภควา อนุคายติ.

๔๖. พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกร
ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์
๘ ประการ ควรไปเป็นทูตได้. บท ๘
ประการเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคทรงตั้ง
ไว้แล้ว. พระผู้มีพระภาค ทรงสวดด้วยบท
๖ บท.

โย เว น พุยถติ^๒ ปตฺวา
ปริสฺส อุกฺควาทินิ
น จ หาเปติ วจัน
น จ ฉาเทติ สาสนํ.

ภิกษุใดแล สอนบริษัทให้เรียน
ให้อ่าน ไม่สะทกสะท้าน
ไม่ให้เสียคำที่พูด ไม่ให้เสีย
คำสอน.

อสนฺทิฏฺฐี จ ภณฺติ
ปฺจุฉิตฺโต น จ กุปฺปติ
ส เว ตาทิสโก ภิกฺขุ
ทูเตยฺยํ คนฺตุมรหตีติ.^๓

ชี้แจงให้เขาหมดสงสัย และ
เมื่อถูกซักถาม ก็ไม่โกรธ ภิกษุ
เช่นนี้นั้นแล ควรไปเป็นทูตได้.

^๑ อ. ม. กาศุมรหติ, อญ.อฏฺฐก. ๒๓/๑๐๖/๑๙๙.

^๒ ม. พุยาถติ.

^๓ ไป. อ. โย ตฺ น เจว เต สปุ-
น อจฺฉาเทติ วจัน
อสนฺทิฏฺฐี จ อภฺชาติ
สเจ เอตาทิสโย ภิกฺขุ

ปริสฺส อุกฺควาทินิ.
น จ หาเปติ สาสนํ.
ปฺจุฉิตฺโต น กุปฺปติ
ทูเตยฺยํ กาศุมรหติ. เอวมุปริปี.

ตตถ ปน ภควา ยตตกานิ
 ปทานิ นิกุชิปติ, ตตตเกหิ อญฺคายติ.
 สตฺตหิ ภิกฺขเว อญฺเคหิ สมนฺนาคโต
 กัลยาณมิตฺโต ปิโย ครุภาวนีโยติ^๑
 วิตุถาเรน, อิทํ ภควา สตฺตหิ ปเทหิ
 อญฺคายติ. อิติ พหุสฺสุตฺวา อญฺคายติ,
 อปฺปตรกถํ ปทํ วา นิกุเชโป, พหุสฺสุตฺวา
 นว ปทานิ นิกุเชโป, อปฺปตริกา
 อญฺคิตฺติยา พหุตริกา อญฺคายติ. อຍ
 วุจฺจติ เต อญฺคิตฺติ จ วิจโย, อຍ
 วิจโย นาม หาโร.

ก็ในข้อนั้น พระผู้มีพระภาคทรงตั้ง
 บทไว้ประมาณเท่าใด พระองค์ก็ทรงสวด
 ตามบทมีประมาณเท่านั้น. คำเป็นต้นว่า
 ดูกรรณิกษุทั้งหลาย กัลยาณมิตรผู้ประกอบ
 ด้วยองค์ ๗ ประการ ย่อมเป็นที่รักใคร่
 พอใจ ๑ เป็นที่เคารพ ๑ เป็นผู้ควร
 สรรเสริญ ๑ บัณฑิตพึงทราบโดยพิสดาร.
 พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสสวดไว้
 ด้วยบท ๗ บท. ผู้เป็นพหูสูตก็ย่อมสวด
 ตามด้วยประการฉะนี้. อีกอย่างหนึ่งการ
 ตั้งบทที่มีกถาน้อยกว่า, การตั้งบท ๙
 บทของผู้เป็นพหูสูต, (และ) การสวดตาม
 ฝ่ายที่มากกว่า จากการสวดตามของฝ่าย
 ที่น้อยกว่า, นี้ท่านเรียกว่าอญฺคิตฺติ และ
 การวิจย. นี้ชื่อว่าวิจยหาระ.

ตตถ กตโม ยุตฺติหาโร ?

ในข้อนั้น ยุตฺติหาระ เป็นไฉน ?

คือ

สหเพสํ หารานํ

ภุมิ คือพยัญชนะใด โคจรคือ
 อรรถแห่งสุดตะใด แห่งหาระ
 ทั้งปวง การพิจารณาความควร
 และไม่ควรแห่งพยัญชนะ และ
 อรรถเหล่านั้นใด ท่านได้กระทำ
 แล้ว แบบการอธิบาย คือ

ยา ภุมิ โย จ โคจโร เตสํ

ยุตฺตายุตฺติ ปริกฺษา

หาโร ยุตฺติตฺติ นิตฺติฏฺโง.^๒

^๑ อญฺ.สตฺตก. ๒๓/๓๔/๓๓.

^๒ จ. เนตฺติปาฬิ ๒๗/๓/๓.

หารานํ โสฬสนุํ ยถา เทสนา
 ยถา วิจโย โย จ นิททิสยติ, อัย
 นิทเทโส. อัย ปุจจา สุตเตสุ น
 ยุชชตีติ ยา ตตถ วิมฺสา, อัย ยุตติ.

ยถา हि सहेतु संप्रजया सतुता
 संगिलिसुसुति, अदुति हेतु अदुति प्रजयो
 सतुतानं संगिलेसाय, सहेतु संप्रजया
 सतुता विसुชฺฉนุติ, अदुति हेतु अदुति
 प्रजयो सतुतानं विसुทธิया.

สีลวตา อานนฺท ปุคฺคเลน น
 เวยยากรณียา กิณฺติ เม วิปฺปฏิสาโร
 อูปฺปาเทยฺย ๗เปฯ อพฺยากรณํ กตฺตพฺพํ,
 อัย วिसุทธิยา มคฺโค. ตสฺส हेतु โโก
 प्रजयो, สีลกฺขนฺธสฺส จตฺตาริ จตฺตารि
 हेतु จ प्रजयो^๑ จ. สंपฺปริสฺสํเสโว โย
 จ ปฏฺฐูปเทสวาโส จ, อัย อูปาทา-
 प्रजयตา संप्रजयो.

พิจารณาความควร และไม่ควร
 แห่งพยัญชนะ และอรรถ
 เหล่านั้น ท่านชี้แจงว่า ชื่อว่า
 ยุตติหาระ.^๑

สำหรับหาระ ๑๖ นั้น พึงทราบ
 เป็นต้นดังนี้ เนื้อความที่ท่านแสดงไขไว้
 ดังเทศนา ดังการวิจัย, นี้จัดเป็นนิทเทศ.
 การพิจารณาคำถาม ที่ไม่ประกอบเข้าไว้
 ในพระสูตร, นี้จัดเป็นยุตติหาระ.

เหมือนอย่างว่า สัตว์ทั้งหลาย
 มีเหตุ มีปัจจัยจักเศร้าหมอง, เหตุมีอยู่
 ปัจจัยมีอยู่เพื่อความเศร้าหมอง แห่งสัตว์
 ทั้งหมด, สัตว์ทั้งหลายมีเหตุมีปัจจัย
 ย่อมบริสุทธิ์, เหตุมีอยู่ ปัจจัยมีอยู่
 เพื่อความบริสุทธิ์แห่งสัตว์ทั้งหลาย.

ข้อที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกร
 อานนท บุคคลผู้มีศีลไม่ต้องทำการ
 ขวนขวายว่า ทำอย่างไรความเดือดร้อน
 จะไม่พึงเกิดขึ้นแก่เรา ฯลฯ ไม่ต้องทำ
 การขวนขวาย, นี้เป็นหนทางเพื่อความ
 บริสุทธิ์. อะไรเป็นเหตุ เป็นปัจจัยแห่ง
 หนทางเพื่อความบริสุทธิ์นั้น, สิ้นขันธ์นั้น
 มีเหตุ ๔ อย่าง มีปัจจัย ๔ อย่าง (เป็นต้น

^๑ โป. ปัจจยา.

^๑ เนตติปกรณ์ ภูมิพโลกฤษ บ.ท. หน้า ๙.

ยํ ไปราณกมมํ อสฺส วิปาโก
 ปจฺจโย, ตาย ปจฺจยาย อตฺตสมฺมา-
 ปณฺธิ, อยํ เหตุ. อิติ สึลกฺขนฺโธ สเหตุ
 สปฺปจฺจโยติ, อิทํ โลกิกํ สึลล์.

ยํ ปนฺ โลกุตฺตรํ สึลล์, ตสฺส
 ตีณิ อินฺทฺริยานิ ปจฺจโย สทฺธินฺทฺริยํ
 วิริยินฺทฺริยํ สมานินฺทฺริยํ, อยํ ปจฺจโย.
 สตินฺทฺริยญฺจ ปณฺณินฺทฺริยญฺจ เหตุ.
 ปณฺณาย นิพฺเพธคามินิยา,^๑ ยํ สึลล์
 ชายติ^๒ โสตาปนฺนสฺส จ สึลล์ เตนายํ
 เหตุ อยํ ปจฺจโย.

ยํ ปนฺ สมานินฺ ปสฺสทฺธิ จ ปิติ
 จ ปาโมชฺชํ ปจฺจโย. ยํ สุขํ เหตุ
 เตน สมานิกฺขนฺโธ สเหตุ สปฺปจฺจโย.
 ยํ สมานิตฺยํ ยถาภูตํ ปชานาติ, อยํ
 ปณฺณา. ตสฺส ปฺรโตโสมโส อชฺฌตฺตํ
 จ โยนิโส มนสิกาโร เหตุ จ
 ปจฺจโย จ.

ดั่งนี้). การคบสัตบุรุษ ๑ การอยู่ใน
 ประเทศที่เหมาะสม ๑, สึลล์ชั้นนั้น
 จัดว่ามีปัจจัย เพราะเป็นปัจจัยแห่ง
 อุปาทาน.

อิตตสัมมาปณฺธิ จากกรรมเก่าที่
 เป็นวิปากปัจจัย, นี้จัดเป็นเหตุ. สึลล์ชั้น
 ที่มีเหตุมีปัจจัย, นี้จัดเป็นโลกียศีล
 ด้วยประการฉะนี้.

ส่วนโลกุตตรศีล มีอินทฺริย ๓
 ประการเป็นปัจจัย คือ สัทธิอินทฺริย ๑
 วิริยอินทฺริย ๑ สมานินทฺริย ๑, นี้จัดเป็น
 ปัจจัย. สตินทฺริย ๑ ปณฺณินทฺริย ๑ นี้
 จัดเป็นเหตุ. ศีล ของพระโสดาบันที่เกิด
 เพื่อปัญญาเครื่องดำเนินถึงนิพพาน นี้
 จัดเป็นเหตุ นี้จัดเป็นปัจจัย.

สมานินทฺริย ของผู้มีสมานินทฺริย ซึ่งมี
 ปัสสทฺธิ และปิติปราโมทย์เป็นปัจจัย.
 มีสุขเป็นเหตุ ก็จัดว่ามีเหตุ มีปัจจัย.
 ข้อว่า ผู้มีจิตตั้งมั่น ย่อมรู้ชัดตามความ
 เป็นจริง, นี้จัดเป็นปัญญา. สำหรับผู้มี
 สมานินทฺริย มีเสียงสะท้อนจากผู้อื่น และมี
 การใส่ใจโดยแยบคายอันเป็นไปในภายใน
 เป็นเหตุ และเป็นปัจจัย.

^๑ ไป. อ. นิพฺเพธคามินิ.
^๒ ไป. อ. ชาติ.

อิติ อิมะ ตโย ขนฺธา สเหตุ
 สปุปฺจจยา เอวํ สตุต ปณฺณา.
 สตุตฺตพฺยากรณีสฺ^๑ จ สตุตฺเตสฺ น ยุชฺชติ.
 อयํ ยุตฺติหาโร.

โส จตุสฺ มหาปเทเสสฺ ทฏฺจพฺโพ.

๔๗. ตตฺถ กตมํ ปทฏฺจานํ?

ธมฺมํ เทเสติ ชฺโน
 ตสฺส จ ธมฺมสฺส ยํ ปทฏฺจานํ
 อิติ ยาว สพฺพธมฺมา
 เอโส หารโ ปทฏฺจานโน.^๒

ตตฺถ ปณฺจ กามคฺฉา กามราคะสฺส
 ปทฏฺจานํ. เยสํ เกสญฺจิ กามราโค

ชั้นที่ ๓ ประการเหล่านี้ มีทั้งเหตุ
 มีทั้งปัจจัย ด้วยประการฉะนี้ ปัญญา
 ๗ อย่างก็อย่างนั้น. ก็ข้อนั้นเข้ากันไม่ได้
 ในพระสูตรเครื่องพยากรณ์ปัญหา ๗ ข้อ
 (ของพระเจ้าอชาตศัตรู). นี้จัดเป็น
 ยุตติหาระ.

ยุตติหาระนั้น บัณฑิตพึงเห็นได้
 ในมหาปเทศ ๔.

๔๗. ในข้อนั้น ปทฏฐานหาระ
 เป็นไฉน?

คือ

พระชินเจ้าทรงแสดงธรรมใด
 พึงขยายความเป็นปทฏฐานใด
 แห่งธรรมนั้น พึงขยายความไป
 จนตลอดธรรมทั้งปวงอย่างนี้
 แบบการอธิบาย ที่เป็นเหตุ
 กล่าวขยายความเป็นปทฏฐาน
 แห่งธรรม นี้ชื่อว่าปทฏฐาน-
 หาระ.^๑

ในคานานั้น กามคุณ ๕ เป็น
 ปทฏฐานของกามราคะ. สำหรับเหล่าชน

^๑ อจ. สตุตฺตก. ๒๓/๒๐/๑๗.

^๒ ฉ. เนตฺติปาฬิ ๒๗/๔/๓.

^๑ เนตฺติปกรณ์ ภูมิพโลภิกขุ บ.ท. หน้า ๙.

อุปปชชติ อุปฺปนฺโน วา อุปฺปชฺชิสฺสตี
 วา, เอเตสุ เยว^๑ ปญฺจสุ รูปेषु
 อายตเนสุ นาถฺยตฺตฺร เอเตหิ กาม-
 ราคสฺส ปทฺทฺจฺจานนฺติ.

วฺจฺจเต. เตน ปญฺจ กามคฺคณา
 กามราคสฺส ปทฺทฺจฺจานํ. ปญฺจอินฺทฺริยานิ
 รูปราคสฺส ปทฺทฺจฺจานํ. มนินฺทฺริยํ
 ภวราคสฺส ปทฺทฺจฺจานํ. ปญฺจกฺขณฺธา
 สกฺกกายทิกฺกฺคิยา ปทฺทฺจฺจานํ.

เอกสฺสภูจฺจิ ทิกฺกฺคิคตฺตานิ ทิกฺกฺคิราคสฺส
 ปทฺทฺจฺจานํ. กามธฺตฺตฺ กามราคสฺส
 ปทฺทฺจฺจานํ. อรูปธฺตฺตฺ^๒ อรูปราคสฺส
 ปทฺทฺจฺจานํ. สุขสฺสญฺญา กามราคสฺส
 ปทฺทฺจฺจานํ. พยาปาทสฺสญฺญา พยาปาทสฺส
 ปทฺทฺจฺจานํ.

อสมฺปชฺชญฺญตฺตา สมฺโมหสฺส
 ปทฺทฺจฺจานํ. นว อฆาตวตฺตฺตฺนินิ
 พยาปาทสฺส ปทฺทฺจฺจานํ. นววิธํ มานํ
 มานสฺส^๓ ปทฺทฺจฺจานํ. สุขเวทนา
 ราคานุสฺสยสฺส ปทฺทฺจฺจานํ. ทฺกฺขเวทนา^๔

ที่เกิดกามราคะขึ้น หรือที่เกิดกามราคะ
 ขึ้นแล้ว จักเกิดขึ้นอีก, เว้นจากรูปายตนะ
 ๕ เสีย ย่อมไม่มีปัทมฐานแห่งกามราคะ.

จะกล่าวต่อไป. ตามนัยนั้น กามคุณ
 ๕ เป็นปัทมฐานแห่งกามราคะ. อินทริย์
 ๕ เป็นปัทมฐานแห่งรูปราคะ. มนินทริย์
 เป็นปัทมฐานแห่งภวราคะ. ขันธ ๕ เป็น
 ปัทมฐานแห่งสํกกายทิกฺกฺคิ.

ทิกฺกฺคิ ๖๑ เป็นปัทมฐาน แห่ง
 ทิกฺกฺคิราคะ. กามธฺตฺตฺเป็นปัทมฐาน
 แห่งกามราคะ. อรูปธฺตฺตฺเป็นปัทมฐาน
 แห่งอรูปราคะ. สุขสฺสญฺญาเป็นปัทมฐาน
 แห่งกามราคะ. พยาปาทสฺสญฺญา เป็น
 ปัทมฐานแห่งพยาบาท.

อสมฺปชฺชญฺญตฺตา เป็นปัทมฐาน
 แห่งสมฺโมหะ. อฆาตวตฺตฺ ๙ เป็น
 ปัทมฐานแห่งพยาบาท. มานะ ๙
 เป็นปัทมฐานแห่งมานะ. สุขเวทนา
 เป็นปัทมฐานแห่งราคานุสฺสย. ทฺกฺขเวทนา

^๑ ฉ. เยปิ.

^๒ โป. รูปธฺตฺตฺ.

^๓ โป. ม. อ. นวมานํ วิธมานสฺส.

^๔ โป. อ. ทฺกฺข.

ปฏิมานุสยสุต ปทภูจัน. อทุกขมสุชา
เวทนา อวิชชานุสยสุต ปทภูจัน.

อถวา อทินนาทานญจ^๑ มุสาวาท
จ โลกสุต ปทภูจัน. ปาณาติปาโต จ
ปิสุณาวาจา จ ผรุสวาจา จ
พยาปาทสุต ปทภูจัน. มิจจตตญจ
สมณฺสปปลาโป จ โมหสุต ปทภูจัน.
ภว โภคญจ ไวกาโร อหังการสุต
ปทภูจัน. พาหิรานํ ปรีคคโท
มมํการสุต ปทภูจัน. กายสุต สงคฺ^๒
ทิจฺจยา ปทภูจัน.

กายิกโทโส โทสสุต ปทภูจัน.
กายิกาสโว^๓ โลกสุต ปทภูจัน. โย
โย วา ปน ธมฺโม เยน เยน
อารมฺมณฺน อุปฺปชฺชติ สจฺจาทิจฺจยาเนน
วา ธมฺมาทิจฺจยาเนน วา อนุสยเนน
วา, โส ธมฺโม ตสุต ปทภูจัน. เตน
สอารมฺมณฺน โส ธมฺโม อุปฺปชฺชติ.

เป็นปัทฏฐานแห่งปฏิมานุสย. อทุกขม-
สุชเวทนา เป็นปัทฏฐานแห่งอวิชชานุสย.

อีกอย่างหนึ่ง อทินนาทานและ
มุสาวาท เป็นปัทฏฐานแห่งโลภะ.
ปาณาติบาต ปิสุณาวาจา และผรุสวาจา
เป็นปัทฏฐานแห่งพยาบาท. มิจจตตะ
และสมณฺสปปลาปะ เป็นปัทฏฐาน
แห่งโมหะ. ภพ โภคะ และไวการะ
(ความลามก) เป็นปัทฏฐานแห่งอหังการ
(ความถือว่าเรา). การกำหนดถือเอา
อารมณ์ภายนอก เป็นปัทฏฐานแห่ง
มมังการ (ความถือว่าของเรา). การ
คลุกคลีทางกาย เป็นปัทฏฐานแห่งทิจฺจยา.

กายิกโทษ (โทษทางกาย) เป็น
ปัทฏฐานแห่งโทสะ. กายิกาสวะ (อาสวะ
ทางกาย) เป็นปัทฏฐานแห่งโลภะ.
ธรรมที่เกิดเพราะอารมณ์ใด ๆ คือ
สัจจาทิจฺจยาเนน ธมฺมาทิจฺจยาเนน หรืออนุสย
ล้วนเป็นปัทฏฐาน แห่งอารมณ์นั้น,
ธรรมนั้นที่มีอารมณ์ ย่อมเกิดขึ้นเพราะ
เหตุนั้น.

^๑ อ. อตฺตวาทฺตปาทานญจ.

^๒ ไป. กายสงคฺ, อ. กายวงก.

^๓ ไป. กายิกาสวาโว.

ยถา มนุสฺสโส ปริมสฺส ปทสฺส
ปทญฺจานํ อลภนฺโต ทุตฺติยํ ปทํ
อุทฺตฺตติ, โส ปจฺจนฺนุปทํ ปฏฺฐิสฺสหฺรติ.^๑
ยทฺธิ ปน โย น ทุตฺติยปทสฺส ปทญฺจานํ
ลภติ, อปรํ ปทํ อุทฺตฺตติ. ตสฺส โย
เจโส ปจฺจโย ภวติ. เอวํ ธมฺโม กุสโล
วา อกุสโล วา อพฺยากโต วา
ปทญฺจานํ อลภนฺโต น ปวตฺตติ. ยถา
ปยุตฺตสฺส ธมฺมสฺส ธมฺมสฺส โยนิโส
ลาโภ,^๒ อยํ วุจฺจติ ปทญฺจานเณ หาโร.

๔๘. ตตฺถ กตโม ลกฺขณเณ^๓
หาโร ?

วุตฺตมฺหิ เอกธมฺเม
เย ธมฺมา เอกลกฺขณา เกจฺจ^๔
สพฺเพ ภวนฺติ วุตฺตา
โส หาโร ลกฺขณเณ นาม.

มนุษย์ เมื่อไม่ได้ปัทฏฐาน (ที่ตั้ง)
แห่งเท้าที่หนึ่ง ยกเท้าที่สองขึ้น, เขา
ย่อมนึกเท้า ที่จะก้าวตามมาจากหลัง.
แต่ถ้าผู้ใด ไม่ได้ปัทฏฐานแห่งเท้าที่สอง
ก็จะยกเท้าสลับกันไป. ปัจจัยนี้ของมนุษย์
นั้น ย่อมมี ฉันท. กุศลธรรม อกุศลธรรม
หรืออัพยากตธรรม เมื่อไม่ได้ปัทฏฐาน
ก็จะดำเนินไปไม่ได้ ฉันทนั้น. การได้
โยนิโสมนสิการ ธรรมที่ประกอบพร้อมกัน,
นี้ท่านเรียกว่าปัทฏฐานหาระ.

๔๘. ในข้อนั้น ลักขณหาระ
เป็นไฉน ?

คือ

เมื่อตรัส ธรรมอย่างเดียวกัน
ธรรมทั้งหลาย อย่างใด
อย่างหนึ่งที่มีลักษณะ อย่าง
เดียวกัน ย่อมเป็นอันตรัส
ทั้งหมด แบบการอธิบายที่เป็น
เหตุนำเอาธรรมที่มีได้กล่าวไว้
มากกล่าว นี้ท่านแสดงชื่อว่า
ลักขณหาระ.^๑

^๑ ฉ. สหฺรติ.
^๒ ฉ. โป. โยนิลาโภ.
^๓ โป. ส. ลกฺขณา.
^๔ โป. เตน.

^๑ เนตติปกรณํ ฎุมฺพิโลกิกขุ บ.ท. หน้า ๙.

เยสญจ สุตมาทฐา นิจุจ
 กายคตาสตีติ^๑ คาถาย วุตตาย กาย-
 คตาสติยา วุตตา เวทนาคตา
 จิตตคตา ฐมมคตา จ สติ จตุนัน
 สติปฏฐานานัน เอเกน สติปฏฐาเนน.

น หิ จิตตํ เอกสมิ วิญญานญ-
 จิตติยา ปวตตติ, นานาสุ คตีสสุ
 ปวตตติ, กายคตาสติยา วุตตาย
 วุตตา เวทนาคตา จิตตฐมมคตา จ.
 น หิ กายคตาสติยา ภาวิตาย
 สติปฏฐานา จตตาริ ภาวนาปาริปุรี
 น คจจุนติ. เอวํ ตสฺสทิสเสสุ^๒ ฐมเมสุ
 วุตเตสุ สพพฐมา วุตตา จ ภาวนติ.

สจิตตปริโยทปนิน^๓ เอตํ
 พุทธานสาสนนติ คาถา เจตสิกา
 ฐมา วุตตา, จิตเต รุปี วุตตํ. อิทํ
 นามรูปิ ทุกขํ อริยสจฺจํ. ตโต สจิตต-
 ปริโยทปนา ยํ ยํ โอทเปติ,^๔ ตํ

เวทนาคตาสติ จิตตคตาสติ และ
 ฐมมคตาสติ ย่อมเป็นอันพระผู้มีพระภาค
 ตรัสแล้วตามกายคตาสติ ที่ตรัสไว้ด้วย
 พระคาถาเป็นต้นว่า ก็กายคตาสติอัน
 ภิกษุเหล่าใดปรารภด้วยดีเป็นนิจ ...
 สติปฏฐาน ๔ รวมเป็น ๑ คือสติปฏฐาน.

ก็จิตหาได้เป็นไป ในวิญญานัญฐิติ
 เพียงอย่างเดียวไม่ แต่ย่อมเป็นไป
 ในคติต่าง ๆ เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัส
 กายคตาสติไว้แล้ว ย่อมเป็นอันตรัสถึง
 เวทนาคตาสติ จิตตคตาสติและฐมม-
 คตาสติไว้ด้วย. เพราะหากยังไม่ได้อบรม
 กายคตาสติ สติปฏฐาน ๔ ย่อมไม่ถึง
 ความบริบูรณ์แห่งภาวนา. เมื่อพระองค์
 ตรัสธรรมที่เชื่อกับสติปฏฐานนั้นไว้ ธรรม
 ทั้งปวงย่อมเป็นอันตรัสไว้แล้ว.

คาถาว่า ความชำระจิตของตน
 ให้่องแผ้ว นี้เป็นคำสั่งสอนของพระ
 พุทธเจ้าทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคตรัส
 ถึงเจตสิกธรรม, รูปพระองค์ได้ตรัสไว้แล้ว
 ในจิต. นามและรูปนี้ จัดเป็นทุกขอริยสจฺจ.

^๑ พุ.ธ. ๒๕/๓๑/๕๔.

^๒ โป. ส. ตสฺส ทิสเสสุ.

^๓ พุ.ธ. ๒๕/๒๔/๔๐.

^๔ ส. โป. โอทเปติ.

กิมหิ เทสิตံ ?

ก็พระผู้มีพระภาค ทรงแสดง
อะไรไว้ ?

อดีตานาคตปัจจุปปนุณิ^๑

ทรงแสดงสิ่งที่เป็นอดีต อนาคต
และปัจจุบันไว้.

อิตถาธิวจเนน ปริสาธิวจเนน
วิปริสาธิวจเนน สพฺพํ ยถาสุตฺตํ
นิทฺทิมฺหํ. ตํ พุชฺฌชนโต นินฺรุตฺติโกสลลโต
โย ยํ สุตฺตสฺส สุนินฺรุตฺติทฺนุนินฺรุตฺติ ตํ
อเวกฺขติ, อิทํ เอวํ นิโรปยิตพฺพํ.
อิทมฺปิ น นิโรปยิตพฺพํ, อิทํ วุจฺเจเต
นินฺรุตฺติโกสลลํ.

พระผู้มีพระภาคทรงชี้แจงพระสูตร
ที่ทรงแสดงทั้งหมด โดยตั้งชื่ออดีตถิลิงค์
ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์. พระองค์ทรง
พิจารณาภาษาที่ถูกต้อง และภาษาที่ไม่
ถูกต้องแห่งพระสูตรโดยพยัญชนะ และ
โดยความเป็นผู้ฉลาดในนินฺรุตฺติว่า คำนี้
ควรเปลี่ยนอย่างนี้. คำแม้นี้ ไม่ควร
เปลี่ยน, นี่ท่านเรียกว่าความเป็นผู้ฉลาด
ในนินฺรุตฺติ.

๔๙. ตตฺถ กตมํ อธิปฺปาย-
โกสลลํ ?

๔๙. ในคานานั้น ความเป็นผู้
ฉลาดในอธิบาย เป็นไฉน ?

คือ

ยถาเทสิตสฺส สุตฺตสฺส สพฺพสฺส
วารํ คจฺฉติ อิมเณ ภควตา
เทสิตพฺพนฺติ. ยถา ก็ ? อปฺปมาโท
อมตํ ปทํ ปมาโท มจฺจุโน ปทนฺติ^๒
คานา ?

ความเป็นผู้ฉลาด ในอธิบายที่พระ
ผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ ย่อมดำเนินไป
ตามวาระแห่งพระสูตร เหมือนอะไร ?
เหมือนคานาเป็นต้นว่า ความไม่
ประมาท เป็นทางเครื่องถึงอมต-
นิพพาน ความประมาทเป็นทางแห่ง
ความตาย.

^๑ ไป. อ. อดีต อนาคต ปัจจุบัน.

^๒ พ.ธ. ๒๕/๑๒/๑๘.

เอตถ ภควโต โภ อธิปฺปาโย ?
 เย อสึติเมว^๑ อากงฺขนฺติ, เต อปฺปมตฺตา
 วิหริสฺสฺสนฺติ, อยฺม อธิปฺปาโย.

โยคสฺส กาลํ น นินฺวตฺติ ยา จ
 โส น ตตฺถ ปาปินฺตเว ภวนฺติ
 เวทนามคฺคอิสฺสินา^๒ ปเวทิตํ
 อุตฺตราชสฺวา ทุกฺขา ปโมกฺขตา.^๓

เอตถ ภควโต โภ อธิปฺปาโย ?
 เย ทุกฺখে นาสฺสาทกา,^๔ เต วิริย-
 มารภิสฺสฺสนฺติ ทุกฺขกฺขยายาติ. อยฺม
 ตตฺถ ภควโต อธิปฺปาโย. อิติ คาถาย
 วา พยากรณน วา เทสิเต อิมินา
 สุตฺเตน สาธกา^๕ โย. เอวํ ธมฺมานุธมฺมํ
 ปฏิปชฺชตีติ โส อธิปฺปาโย.

ในคาถานี้ พระผู้มีพระภาคทรงมี
 พระประสงค์อย่างไร? ในคาถานี้พระ ผู้มี
 พระภาคทรงมีพระประสงค์นี้(อย่างนี้)ว่า
 เหล่าชนผู้หวังพระนิพพาน จักอยู่อย่าง
 ไม่ประมาท.

ความจริง ไม่มีใครจะยังเวลา
 แห่งการทำความเพียร ให้หมุน
 กลับได้ (ดังนั้น) ในเวลาที่ยัง
 ไม่ถูกเวทนาครอบงำ บุคคลควร
 อบรมมรรค อันท่านผู้แสวงหา
 คุณ ผู้ปลดเปลื้องสัตว์จากทุกข์
 ด้วยการกำจัดอริ และอาสวะ
 ได้ประกาศไว้แล้ว.

ในคาถานี้ พระผู้มีพระภาคทรงมี
 พระประสงค์อย่างไร? ในคาถานั้น พระ
 ผู้มีพระภาคทรงมีพระประสงค์นี้(อย่างนี้)
 ว่า ผู้ไม่ยินดีในทุกข์ จักเริ่มปรารภความ
 เพียร เพื่อความสิ้นทุกข์. ดังนั้น พระ
 ประสงค์ ในธรรมที่ทรงแสดงไว้ด้วยคาถา
 หรือด้วยพยากรณ์ ซึ่งบุคคลผู้ปฏิบัติธรรม

^๑ ไป. ส. เอว.

^๒ อ. เวทนามคฺคํ อิสฺสินา.

^๓ อ. ทุกฺขมโมกฺขตา.

^๔ อ. ทุกฺเคน สาธกา.

^๕ ไป. สาธโก.

สมควรแก่ธรรมจะให้สำเร็จได้ โดยพระสูตรนี้ ด้วยประการฉะนี้.

อัย วุจฺจติ เทสนาธิปฺปาโย.

นี่ท่านเรียกว่า พระประสงค์แห่งเทศนา.

ตตฺถ กตฺโม ปุพฺพาปรสฺนฺธิ ?

ในข้อนั้น ปุพฺพาปรสฺนฺธิ เป็นไฉน ?

คือ

ยํ คาทายํ วา สุตฺเตสุ วา ปทานิ อสฺตี ตานิ ภวฺนฺติ เอวํ วา เอวเมติ ตสฺสา คาทาย สุตฺตสฺส วา ยานิ ปริมาณิ ปทานิ ยานิ จ ปจฺฉิมกานิ, ตานิ สโมสฺยาเรตฺตพฺพานิ. เอวํ โส ปุพฺพาปเรน สฺนฺธิ ฌายติ. ยา เอกา สมารทฺธา คาทา เทว ตีณิ วา ตสฺส เมกเทเส ภาสิตานํ อภาสิตานิ คาทานิ อนิทฺทิกฺุโจ อตฺถุ ภาวติ ตทฺฐปฺถาริตพฺพํ. ยํ สพฺพา^๑ อิตฺตสฺส ปริเยสฺมานสฺส ปริเยสฺนา กงฺขา, ตสฺส วา ปุคฺคสฺส ปญฺจตฺตินํ อปเร ปริเยสฺสิตพฺพํ. อิทํ วุจฺจเต ปุพฺพาปเรน สฺนฺธิ.

บท ในพระคาถา หรือในพระสูตร มีทั้งหมด ๘๐ บท บทก่อนและบทหลัง แห่งพระคาถาหรือพระสูตรนั้นว่า อย่างนี้ หรืออย่างนี้ ฟังประชุมรวมเข้าด้วยกัน. การเชื่อมต่อบทหน้ากับบทหลัง ย่อมปรากฏอย่างนี้. เนื้อความแห่งพระดำรัส ที่ตรัสไว้ในส่วนหนึ่งแห่งคาถา ๑-๒ หรือ ๓ คาถานั้นยังมีส่วนที่ยังไม่ได้แสดงไขไว้ บัณฑิตพึงใคร่ครวญเนื้อความนั้น. ข้อที่ เมื่อบุคคลนั้นกำลังแสวงหา เกิดความสงสัย เพราะการแสวงหา ก็พึงแสวงหา เนื้อความอื่นแห่งบัญญัติ. นี่ท่านเรียกว่า ปุพฺพาปรสฺนฺธิ.

^๑ อ. ยํ วตฺตพฺพํ.

โกศลลุนติ วตฤโต นิทาน-
โกศลลล. พุยณฺชนโต นิรุตฺติโกศลลล.
เทศนาธิปฺปายโกศลลล. ปุพฺพปาปเรน สนฺธิ-
โกศลลล.

ตตฺถ ตสฺส คากา ปริเยสิตา
นิทานํ วา. อุปลพฺภิตฺตํ น อตฺถ
นิทฺทิสิตพฺโพ, วตฤโต นิทานโกศลลล
อตฺถโกศลลล, อิเมหิ จตฺตฺหิ ปเทหิ
อตฺถ ปริเยสียนฺโต ยถากฺกตฺตํ ปริยฺญูจโ
เทติ.

อถ จ สพฺโพ วตฤโต วา
นิทานเนน วา โย อธิปฺปาโย พุยณฺชน
นิรุตฺติ สนฺธิ จ อนฺตฺตโร เอโส
ปุพฺพปาปเรน เอวํ สุตฺตตฺถเนน
เทสิตพฺพํ, อยํ จตฺตฺพฺพฺโพ หาโร.

คำว่า ความเป็นผู้ฉลาด ได้แก่
ความเป็นผู้ฉลาดในนิทานโดยอิงวัตถุ ๑.
ความเป็นผู้ฉลาดในภาษา โดยอิง
พยัญชนะ ๑. ความเป็นผู้ฉลาดใน
จุดประสงค์แห่งเทศนา ๑. ความเป็นผู้
ฉลาดในการเชื่อมต่อบทหน้า กับบทหลัง
๑.

บรรดาความเป็นผู้ฉลาดนั้น คากา
แห่งเนื้อความนั้น ที่ค้นหาแล้ว จัดเป็น
นิทาน. ไม่จำเป็นต้องแสดงไขเนื้อความเพื่อ
ให้ได้เนื้อความ, ความเป็นผู้ฉลาดใน
นิทานโดยอิงวัตถุ ก็คือความเป็นผู้ฉลาด
ในอรรถ, เมื่อแสวงหาเนื้อความด้วยบท
๔ บทเหล่านี้แล้ว จึงเป็นอันแสวงหาแล้ว
ตามความเป็นจริง.

ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น อธิบายความ
ทั้งหมด ทั้งโดยวัตถุ ทั้งโดยนิทาน
นิรุตติ โดยพยัญชนะ และสนธิ
อันยอดเยี่ยมด้วยการลบบทหน้า และ
บทหลัง บัณฑิตพึงแสดงด้วยเนื้อความ
แห่งพระสูตรอย่างนี้, นี้จัดเป็นจตุพฺพฺพ-
หาระ.

๕๐. ตตถ กตโม อาวุญโ
หาโร ?

๕๐. ในข้อนั้น อ่าวุญหาระ
เป็นไฉน ?

คือ

เอกมฺหิ ปทฺฐาเน
ปริเยสฺติ เสสํ ปทฺฐานํ.
อ่าวุญฺติ ปฏิปกฺเข
อ่าวุญฺ นาม โส หารโ.

เมื่อมีปทัฏฐานอย่างหนึ่งที่ยก
ขึ้นสู่เทศนา ย่อมแสวงหา
ปทัฏฐานที่เหลือ แบบการ
อธิบาย ที่เป็นเหตุหมุนเทศนา
เข้าไป ในธรรมอันเป็นปฏิปักษ์
นี้ชื่อว่าอ่าวุญหาระ.^๑

ยถา ก็ อุนฺพานํ ปมตฺตานนฺติ^๑
คาถาโย. ยํ ปมาโท, อิทํ กิสฺส
ปทฺฐานํ, กุสลานํ ฐมฺมานํ โอสคฺคสฺส.
กุสลธมฺโมสคฺโค ปน กิสฺส ปทฺฐานํ,
อกุสลธมฺมปฏิเสวนาย. กิสฺส ปทฺฐานํ,
กุสลธมฺมปฏิเสวนาย. กิสฺส ปทฺฐานํ,
กิลฺลสวตฺตฺปฏิเสวนาย.

เหมือนคาถาทิ้งหลาย เป็นต้นว่า
ถือตัวจัด ดุจไม้จิ้มที่ชูขึ้น ประมาท
แล้ว. ความประมาท เป็นปทัฏฐาน
แห่งอะไร, เป็นปทัฏฐานแห่งการขาดไป
แห่งกุศลธรรม. ก็การขาดไปแห่งกุศล-
ธรรมเป็นปทัฏฐานแห่งอะไร, เป็น
ปทัฏฐานแห่งการเสพอกุศลธรรม. การ
เสพอกุศลธรรมเป็นปทัฏฐานแห่งอะไร
เป็นปทัฏฐานแห่งการเสพอกุศลธรรม,
การเสพอกุศลธรรมเป็นปทัฏฐานแห่งอะไร
เป็นปทัฏฐานแห่งการเสพกิลเลสวัตต.

อิตฺติ ปมาเทน โมหปฺกฺขิยา ทิฏฺฐิ
อวิชฺชา^๒ อุนฺทราคปฺกฺขิยา. ตตถ

เพราะประมาท ทิฏฐิจะเข้าฝ่าย
โมหะ อวิชชาจะเข้าฝ่ายฉันทราคะ

^๑ ชุ.ธ. ๒๕/๓๑/๕๔.

^๒ ไป. อภิขุณานาย.

^๑ เนตติปกรณํ ภูมิพโลกฤษฺ บ.ท. หน้า ๑๐.

ตณฺหา ๑ ทิฏฺฐิ จตฺตารโ อาสวา ตณฺหา
 กามาสโว ๑ ภวาสโว ๑ ทิฏฺฐาสโว
 ๑ อวิชฺชาสโว ๑. ตตฺถ จิตฺเต อตฺถิติ
 ทิฏฺฐิ เจตฺติเกสฺส นิจฺจนฺติ ปญฺจสฺส
 กามคฺเณสฺส อชฺฌมาวหเนน กามาสโว,
 อูปตฺตีสฺส อาสตฺติ ภวาสโว. ตตฺถ
 รูปกาโย กามาสวสฺส ภวาสวสฺส ๑
 ปทญฺจานํ. นามกาโย ทิฏฺฐาสวสฺส
 อวิชฺชาสวสฺส ๑ ปทญฺจานํ.

ตตฺถ อลฺลียนาย^๑ อชฺฌตฺตวาหนํ
 กามาสวสฺส ลกฺขณํ. ปตฺถนคฺนฺถน-
 อภิสงฺขารกายสงฺขารณํ ภวาสวสฺส
 ลกฺขณํ, อภินิเวโส ๑ ปรามาสโย ๑
 ทิฏฺฐาสวสฺส ลกฺขณํ. อปฺปฏิเวโร
 ธมฺเมสฺส อสมฺปชฺฌณา ๑ อวิชฺชาสวสฺส
 ลกฺขณํ.

อิเม จตฺตารโ อาสวา จตฺตาริ
 อูปาทานานิ. กามาสโว กามูปาทานํ,
 ภวาสโว ภูปาทานํ, ทิฏฺฐาสโว

ด้วยประการฉะนี้. ในข้อนั้น ตณฺหา และ
 ทิฏฺฐิ ก็ได้แก่อาสวตณฺหา ๔ ประการ คือ
 กามาสวะ ๑ ภวาสวะ ๑ ทิฏฺฐาสวะ ๑
 อวิชฺชาสวะ ๑. บรรดาภิเลสธรรมเหล่านั้น
 ที่ชื่อว่าทิฏฺฐิ เพราะมีในจิต ได้แก่
 มีเป็นประจําในเจตสิก ที่ชื่อว่ากามาสวะ
 เพราะทวมทับในกามคุณ ๕, ที่ชื่อว่า
 ภวาสวะ เพราะติดข้องในการเกิด. ในสิ่ง
 เหล่านั้น รูปกายเป็นปทญฺจฺฐานแห่ง
 กามาสวะ และภวาสวะ นามกายเป็น
 ปทญฺจฺฐานแห่งทิฏฺฐาสวะ และอวิชฺชาสวะ.

ในอาสวะเหล่านั้น การนำไปซึ่ง
 ภิเลสภายใน ด้วยการเกาะติด เป็น
 ลักษณะแห่งกามาสวะ, ความปรารถนา
 ความรัตรึง การปรุงแต่งให้ยิ่ง และการ
 ปรุงแต่งกาย เป็นลักษณะแห่งภวาสวะ,
 ความยึดมั่น และการยึดติด จัดเป็น
 ลักษณะแห่งทิฏฺฐาสวะ, การไม่แทงตลอด
 และการไร้สัมปชฺฌณะในธรรม เป็น
 ลักษณะแห่งอวิชฺชาสวะ.

อาสวะ (เครื่องหมักดอง) ๔
 ประการเหล่านี้ ได้แก่ อูปาทาน (ความถือ
 มั่น) ๔ ประการ คือ กามาสวะ(อาสวะ

^๑ อ. อลฺลียนายนา.

ทิกฺขุปาทานํ, อวิชฺชาสโว อตฺตวาทุ-
ปาทานํ, อิมฺหิ จตุหิ อูปาทาเนหิ
ปญฺจกฺขนฺธา.

ตตฺถ อวิชฺชาสโว จิตฺเต
ปหาตพฺโพ, โส จิตฺเต จิตฺตานุปฺสฺสึสฺส
ปหฺยติ. ทิกฺขุสาสโว ธมฺเมสุ ปหาตพฺโพ,
โส ธมฺเมสุ ธมฺมานุปฺสฺสึสฺส ปหฺยติ.
ภวาสโว อาสตุตฺติยา ปหาตพฺโพ, โส
เวทนาสุ เวทนานุปฺสฺสึสฺส ปหฺยติ.
กามาสโว ปญฺจสุ กามคฺเณสุ
ปหาตพฺโพ, โส กายเ กายานุปฺสฺสึสฺส
ปหฺยติ.

ตตฺถ กายานุปฺสฺสนา ทุกฺขมริย-
สจฺจํ ภชฺติ. เวทนานุปฺสฺสนา ปญฺจนฺนํ
อินฺทฺริยานํ ปจฺจโย สุขินฺทฺริยสุส
ทุกฺขินฺทฺริยสุส โสมนสฺสสินฺทฺริยสุส
โทมนสฺสสินฺทฺริยสุส อฺเปกฺขินฺทฺริยสุส,
สตุตฺกิลเโสปจาโร เตน สมุทฺถํ ภชฺติ.

คือกาม) ได้แก่ กามุปาทาน (ถือมั่นกาม)
๑ ภวาสวะ ได้แก่ ภวุปาทาน (ถือมั่น
ภพ) ๑ ทิกฺขุสาสวะ ได้แก่ ทิกฺขุปาทาน
(ถือมั่นทิกฺขุ) ๑ อวิชชาสวะ ได้แก่
อตฺตวาทุปาทาน (ถือมั่นวาตะว่าตน) ๑
ขันธ์ ๕ อันพระโยคาวจรพึงละได้ ด้วย
อุปาทาน ๔ เหล่านี้.

ในอาสวะนั้น อวิชชาสวะ พึงละได้
ในจิต, และอวิชชาสวะนั้น อันผู้เห็นจิต
ในจิตจึงจะละได้. ทิกฺขุสาสวะ พึงละได้
ในธรรมทั้งหลาย, และทิกฺขุสาสวะนั้น อัน
ผู้เห็นธรรมในธรรมจึงจะละได้. ภวาสวะ
พึงละได้ในเพราะการเกาะเกี่ยว, ภวาสวะ
นั้น อันผู้เห็นเวทนาในเวทนาจึงจะละได้.
กามาสวะพึงละได้ในกามคุณ ๕, และ
กามาสวะนั้น อันผู้เห็นกายในกายจึงจะ
ละได้.

ในธรรมเหล่านั้น กายานุปฺสฺสนา
เข้ากันได้กับทุกขอริยสัจ. เวทนานุปฺสฺสนา
เป็นปัจจัยแห่งอินทรีย์ ๕ คือ สุขินทรีย์
๑ ทุกฺขินทรีย์ ๑ โสมนสฺสสินทรีย์ ๑
โทมนสฺสสินทรีย์ ๑ อฺเปกฺขินทรีย์ ๑ เป็น
อุปจารแห่งกิเลสของสัตว์ เข้ากันได้กับ
สมุทฺถ. การเห็นจิตในจิต เข้ากันได้กับ

จิตเต จิตตานุปลุสสนา นิโรธ ภาติ. นิโรธ. การเห็นธรรมในธรรมเข้ากันได้กับ
 ธมฺเมสุ ธมฺมานุปลุสสนา มคฺคํ ภาติ. มรรค.

เตนสฺส จตุสฺส จ ทสฺสเนน
 ตสฺสเสว สพฺเพ ปหิยฺนฺติ, เยน นิทฺติฏฺฐา
 ปจฺมํ อุนฺนพฺานํ ปมตฺตํ เตสํ
 วทฺตมนฺติ อาสวา.

ชานโต หิ ปลุสโต อาสวานํ
 ขโย ทุกฺขํ สมุทโย^๑ นิโรโธ
 มคฺโคติ อกุสลา ธมฺมา เอวํ
 ปรีเยสฺสิตพฺพา. ยาว ตสฺส อกุสลสฺส
 คติ ตโต ปฏฺิปกฺเขน อกุสเล ธมฺเม
 ปรีเยสฺสตี เตสํ กิเลสํ หาเรน
 อาวฏฺฏติ. อยํ วุจฺเจเต อาวฏฺฏโหโร.
 เอวํ สุกฺกาปี ธมฺมา ปรีเยสฺสิตพฺพา
 อกุสลธมฺเม อาคมิสฺส.

ตตฺถ อาวฏฺฏสฺส หารสฺส
 อยํ ภูมि สติ อูปฏฺฐานา จ
 วิปลุลาสา จ จตฺตาริ ฌานานิ
 สกฺกายสมุปฺปาทายคามินี จ ปฏฺิปทา
 สกฺกายนิโรธคามินี ปฏฺิปทา.

ธรรมทั้งปวง ย่อมเป็นอันผู้นั้น
 ละได้เพราะทัสสนะ ในธรรม ๔ ประการ,
 ตามเหตุ ที่ทรงแสดงไขไว้ครั้งแรกว่า
 อาสวะทั้งหลาย ย่อมเจริญแก่ผู้
 ถือตัวจัดคูกไม้้อที่ชูขึ้น ประมาทแล้ว.

จริงอยู่ สำหรับผู้รู้ อยู่ เห็นอยู่
 ซึ่งอริยสัจ ๔ ประการ คือ ทุกข์ สมุทัย
 นิโรธ และมรรค อันเป็นที่สิ้นไป
 แห่งอาสวะ ย่อมละอกุศลได้, บัณฑิต
 พึงแสวงหาอกุศลธรรมอย่างนี้. ข้อว่าการ
 ดำเนินไปแห่งอกุศลนั้น การแสวงหา
 อกุศลธรรมโดยที่เป็นปฏิบัติ ต่ออกุศล-
 ธรรมนั้น. การหมุนไปตามหาระแห่งกิเลส
 เหล่านั้น, นี้ท่านเรียกว่าอวิญญูหาระ.
 บัณฑิตพึงแสวงหาแม้สุกกธรรมทั้งหลาย
 อย่างนี้ ซึ่งมักจะมีมาในอกุศลธรรม.

ในข้อนั้น อวิญญูหาระ มีภูมิธรรม
 ดังนี้ คือ สติ ๑ อูปฏฺฐาน ๑ วิปลุลา ๑
 ญาณสี ๑ ปฏิปทาเครื่องดำเนินถึงการ
 เกิดขึ้นแห่งสังกายะ ๑ ปฏิปทาเครื่อง
 ดำเนินถึงการดับสังกายะ ๑.

^๑ ไป. ทุกฺขนิโรโธ.

๕๑. ตตถ กตโม วิภตติ ทาโร ?

ยงฺกิลฺลิจิ วิภชฺชพฺยากรณียํ วุจฺจติ
วิภตติ ทาโร. ยถา ก็ อาคณฺตุวา จ
ปุณ ปุคฺคโล โหติ, โน วาคตํ น
ปริภาสติ ปริปุจฺจตาย ปญฺหาย
อติยํ เอกสฺส^๑ กิลฺลิจิ, อยํ วุจฺจเต
วิภตติ ทาโร.

ตตถ กตโม ปริวตฺตนา ทาโร ?

ยงฺกิลฺลิจิ ปฏิปกฺขนิทฺเทโส, อยํ
วุจฺจติ ปริวตฺตนา ทาโร. ยถา วุตฺตํ
ภควตา สมมาทิฏฺฐิกสฺส ปุริสปุคฺคลสฺส
มิจฺฉาทิฏฺฐิ นิชฺชิณฺณา โหตีติ^๒
วิตฺถาเรน สพฺพานิ มคฺคญฺคานิ. อยํ
วุจฺจเต ปริวตฺตนา ทาโร.

๕๑. ในข้อนั้น วิภตติหาระ
เป็นไฉน ?

คือ

สิ่งที่คุณควรทำการจำแนก อย่างไม่
อย่างหนึ่ง ท่านเรียกว่าวิภตติหาระ.
การอธิบายความบางอย่าง บางนัยแห่ง
ปัญหาที่ถูกถาม โดยนัยเป็นต้นว่า
มีบุคคลมาหรือไม่มา ไม่ได้กล่าว,
นี้ท่านเรียกว่าวิภตติหาระ.

ในข้อนั้น ปริวตฺตนาหาระ เป็นไฉน ?

คือ

การแสดงไชธรรมเป็นข้อใด
อย่างหนึ่ง, ท่านเรียกว่าปริวตฺตนาหาระ.
สมจริงดังพระดำรัส ที่พระผู้มีพระภาค
ตรัสไว้ว่า บุรุษบุคคลผู้มีสัมมาทิฏฺฐิ
ย่อมเป็นอันทำลายมิจฺฉาทิฏฺฐิได้. องค์
แห่งมรรคทั้งหมด บัณฑิตพึงทราบโดย
พิสดาร. นี้ท่านเรียกว่าปริวตฺตนาหาระ.

^๑ โป. ปญฺญาเย อติยํ น เอกสฺเส.

^๒ ม.ญ. ๑๔/๒๘๐/๑๘๗.

ตตถ กตโม เววจโน หาโร ?^๑

เววจเนหิ อเนเกหิ
เอกัง ธมฺมํ ปกาสิตัง
สุตฺเต โย ชานาติ สุตฺตวิทู
เววจโน นาม โส หาโร.

ยถา อายสฺมา สารีปุตฺโต
เอกมฺหิ วตฺถมฺหิ เววจเนน นานา-
วตฺเตเนน ภาควตา ปัสสิตฺโต มหาปญฺโญ
สารีปุตฺโต หาสปญฺโญ ชวนปญฺโญติ^๒
อิทํ ปญฺญาเย เววจนัง.

ยถา จ มคฺควิภงฺเก นิยุยานตฺถ
เอกเมกํ มคฺคกํ เววจเนหิ นิตฺติภูจฺัง.
เอวํ อวิชฺชาย เววจนา^๓ เอกัง อกฺขลมูลํ
ตเทว สนฺตํ เตสุ เตสุ ชนปเทสุ
เตน เตน ปชานนฺติ. น หิ อเนน
ตเทวปี อาลปิยนฺติ อญฺณํ ภาตฺติ.^๔

ในข้อนั้น เววจนหาระ เป็นไหน ?

คือ

ก็ผู้รู้สุดตะ (พระพุทธวจนะ) ได
ยอมรู้ธรรมข้อหนึ่ง ที่ประกาศ
ไว้ในพระสูตรได้ ด้วยคำไวพจน์
เป็นอันมาก แบบการอธิบาย
อันเป็นเหตุรู้คำไวพจน์ ของผู้รู้
สุดตะนั้น นี้ชื่อว่าเววจนหาระ.^๑

เหมือนอย่างที่ว่าท่านพระสารีบุตร
อันพระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญ ใน
เพราะเรื่องหนึ่ง ด้วยคำไวพจน์ที่กล่าว
ต่างกัณดังนี้ สารีบุตรมีปัญญามาก ...
มีปัญญารุ่งเรือง มีปัญญาว่าองไว นี้
เป็นคำไวพจน์แห่งปัญญา.

เหมือนอย่างว่า พระผู้มีพระภาค
ทรงแสดงไของค์แห่งมรรคแต่ละอย่าง
อันมีอรรถเป็นเครื่องนำออก ด้วยคำเป็น
ไวพจน์ไว้ในมคฺควิภงฺกํ ฉนฺโต คำเป็น
ไวพจน์แห่งอวิชา ก็ทรงแสดงไขไว้
อย่างนั้น อกฺขลมูลเป็นไวพจน์อันหนึ่ง

^๑ ไป. เววจนาหาโร.

^๒ ม.อ. ๑๔/๑๕๔/๑๑๖.

^๓ อี. เววจนัง.

^๔ ไป. อี. ภาตฺติ.

^๑ ดูเทียบเนตติปกรณ์ ภูมิพลโลกษุ บ.ท. หน้า ๑๑.

ของอวิชา บัณฑิตทั้งหลายย่อมรู้วิชานั้นได้ด้วยคำเป็นไวยากรณ์นั้น ๆ เหมือนผู้อยู่ในชนบทนั้น ๆ ทราบความเป็นไปแห่งชนบท. ด้วยว่า อกุศลมูลเหล่านั้น ท่านเรียกโดยนัยแห่งวิชานั้น ดังนั้น อวิชาจึงเข้ากันไม่ได้กับความหมายอื่น.

สพฺพกมฺมชหฺสฺส^๑ ภิกฺขุโนติ^๒
กามา อาลปีตา. ยสฺส ตินฺนุโน^๓
กามปฺงฺโกติ^๔ เตเยว กามे สงฺกาติ
อาลปติ. ญฺนมานสฺส^๕ ปุเรตริ รัชฺนุติ^๖
เตเยว กามे รัชฺนุติ อาลปติ.

เอวํ สุตฺตมฺหิ โย ธมฺโม เทสียติ
ตสฺส ปรีเยภูจฺจि กตฺตมฺสฺส ธมฺมฺสฺส
อิทํ นามํ? กตฺตมฺสฺส อิทํ เววจฺนฺนุติ?
สพฺพญฺญุ หิ เยสํ เยสํ ยา นินฺรุตฺติ

บัณฑิต เรียกกามทั้งหลาย (ว่ากรรม) ด้วยคาถาเป็นต้นว่า ภิกษุละกรรมทั้งหมดได้แล้ว. เรียกกามเหล่านั้นว่า เปือกตม ด้วยคาถาเป็นต้นว่า ภิกษุใดข้ามเปือกตมคือกามได้แล้ว. เรียกกามเหล่านั้นว่า ฐลี ด้วยคาถาเป็นต้นว่า กำจัดกรรมเป็นดังฐลีที่ตนทำไว้แล้วในก่อน.

บัณฑิตพึงแสวงหาธรรมที่ทรงแสดงไว้ในพระสูตร โดยนัยเป็นต้นว่า นี่เป็นชื่อของธรรมไหน? นี่เป็นไวยากรณ์ของธรรมไหน? คือ บัณฑิตพึงแสวงหา

^๑ ไป. สพฺพกามชหฺสฺส.

^๒ พุ.อุ. ๒๕/๖๖/๑๐๒.

^๓ ไป. นินฺรุตฺติโน.

^๔ พุ.อุ. ๒๕/๗๐/๑๐๗.

^๕ ไป. ญฺนมานสฺส.

^๖ พุ.อุ. ๒๕/๖๖/๑๐๒.

โหติ, ยถา คามิ เตน เตน เทเสตีติ
ตสฺส^๑ เววจนํ ปริเยสีตพฺพํ. อัย
เววจโน หาโร.

๕๒. ตตฺถ กตโม ปญฺญตฺติ-
หาโร ?

จตุตตาริ อริยสจฺจานีติ สุตตํ
นิทฺทิสติ, นิกฺเขปปญฺญตฺติ. ยา สมุทฺทย-
ปญฺญตฺติ. กพฺพีกาเร อหาเร อตฺถิ
ฉนฺโท อตฺถิ ราโค ยาว ปติฏฺฐิตํ
ตตฺถ วิญฺญาณํ ปภวปญฺญตฺติ
ปญฺญเปติ. กพฺพีกาเร อหาเร นตฺถิ
ฉนฺโท ฯเปฯ สมุคฺฆาติปญฺญตฺติ.^๒

ตสฺส กามาสวาปี จิตฺตํ^๓
วิมฺจุจฺติ, ภวาสวาปี จิตฺตํ วิมฺจุจฺติ,
อวิชฺชาสวาปี จิตฺตํ วิมฺจุจฺตีติ
ปหานปญฺญตฺติ ปญฺญเปติ. ตสฺสึนาย
ปุรฺกฺขตา ปชา ปริสฺสฺปนฺตี^๔ คาถา
มฺนาปปญฺญตฺติ ปญฺญเปติ.

คำเป็นไวยากรณ์แห่งธรรมที่พระสัมพันธวง
พุทธเจ้าทรงแสดง ตามภาษาของ
ชาวบ้านนั้น ๆ. นี้จัดเป็นเววจนหาระ.

๕๒. ในข้อนั้น ปัญญาติหาระ
เป็นไหน ?

คือ

ท่านแสดงไขพระสูตรดังนี้ว่า อริย-
สัจ ๔ ประการนั้น ก็คือ นิกเขปปัญญา
สมุทฺทยปัญญา คือ ถ้ายังมีความพอใจ
และความยินดี ... ในกวมังการาหาร
ไปจนถึงที่ซึ่งวิญญาณก็ตั้งอยู่แล้ว ท่าน
ปัญญาปภวปัญญา ถ้าไม่มีความพอใจ
... ในกวมังการาหาร ฯลฯ ท่านปัญญา
สมุคฺฆาติปัญญา.

พระผู้มีพระภาค ทรงบัญญัติ
ปหานปัญญาไว้ด้วยพระดำรัสเป็นต้นว่า
เมื่อภิกษุ นั้น ... จิตย่อมหลุดพ้นแม้จาก
กามาสวะ แม้จากภวาสวะ แม้จาก
อวิชชาสวะ, ทรงบัญญัติมฺนาปปัญญาไว้
ด้วยคาถาเป็นต้นว่า หมู่สัตว์ถูกตัณหา

^๑ ไป. ส. ตสฺส.

^๒ ไป. สมุคฺฆาติ ปญฺญตฺติ. ส.นิ. ๑๖/๒๔๖/๑๒๒.

^๓ ดูเทียบ ม.ม. ๑๒/๑๗/๑๙.

^๔ ไป. ตณฺหา ยสฺส ปุรฺกฺขตา ปญฺญา ปริวตฺตติ. พ.ธ. ๒๕/๓๔/๖๑.

อันทำความสะดุ้งห้อมล้อมไว้ ย่อม
กระสับกระส่าย.

เอว ปน มนาปปญฺจตตีติ
เอกธมฺมํ ภควา ปญฺจเปติ. น หิ
ตณฺหา ทุกฺขสมฺภโยติ กาเรตฺวา
สพฺพตฺถ ตณฺหาสมฺภโย นิตฺทิสิตฺพุโพ.

ก็พระผู้มีพระภาค ทรงบัญญัติ
ธรรมอย่างหนึ่งไว้ว่า มนาปบัญญัติ
ด้วยประการฉะนี้. ก็บัณฑิตไม่พึงทำ
อธิบายเพียงว่า ตณฺหาเป็นเหตุเกิด
แห่งทุกข์ แต่พึงแสดงไขว่ ตณฺหา
เป็นเหตุเกิดในกิเลสทั้งปวง.

ยถา อูปฺปนฺนํ กามวิตกฺกํ
นาธิวาเสติ วิโนเทติ ปชหตีติ^๑
ปฏิกฺเขปปญฺจตตี. เอวํ สพฺพเพสํ ธมฺมานํ
กฺุสลานนฺจ อกฺุสลานนฺจ ยนฺจสฺส
ธมฺมกฺุเขตฺตํ ภวติ, โส เจว ธมฺโม
ตตฺถ ปวตฺตติ. ตทฺทวสิญฺจ ธมฺมา
ตสฺसानฺวตฺตกา โหนฺติ.

ปฏิเสธบัญญัติ (การเกี่ยวเนื่อง
ด้วยการห้าม) (โดยพระดำรัสเป็นต้นว่า)
ภิกษุ ... ย่อมอดกลั้น ย่อมบรรเทา
ย่อมละ ... กามวิตกที่เกิดขึ้นแล้ว ฉันท,
สำหรับปฏิเสธบัญญัตินั้น ย่อมมีธรรม
เขตต์ทั้งแก่กุศลธรรมและอกุศลธรรม
ทั้งปวง ฉันทนั้น, อนึ่ง ปฏิเสธบัญญัติ
ธรรมนั้น ย่อมเป็นไป ในธรรมเขตต์นั้น
ธรรมทั้งหลายที่เหลือนอกจากนั้น ย่อม
คล้อยไปตามปฏิเสธบัญญัติธรรมนั้น.

สา ทฺวิธา ปญฺจตตี ปราธิน-
ปญฺจตตี ๑ สาธินปญฺจตตี ๑.^๒

บัญญัตินั้น มี ๒ อย่าง คือ
ปราธินบัญญัติ (บัญญัติเนื่องด้วยการ
พึงผู้อื่น) ๑ สาธินบัญญัติ (บัญญัติ
เนื่องด้วยการพึงตนเอง) ๑.

^๑ ม.ม. ๑๒/๑๗/๑๙.

^๒ ที. ส. ๙/๑๒๖/๙๗.

กตมา สาธินปณฺณตฺติ ?

สมาธิ ภิกฺขเว ภาเวถ, สมาหิตโต
ภิกฺขเว ภิกฺขุ ยถาภูตํ ปชานาติ.^๑
รูปํ อนิจฺจนฺตํ ยถาภูตํ ปชานาติ, อัย
สาธินปณฺณตฺติ.

ปราธินปณฺณตฺติ จ สา ปณฺณตฺติ
ปณฺณาย จ สีสฺส จ, ยถา
จตุตตาริ ฌานานิ ภาเวถ. ตสฺส
อตุถิ สมาธินุทฺริยํ มุทฺฐนิ จตุตตาริ
อินุทฺริยานิ ตานิ จตุปราธินานิ, ตีนิ
อเวจฺจปฺปสาเทหิ^๒ ปราธินํ สมาธินุทฺริยํ
จตุตตาริ อินุทฺริยานิ ปราธินาติ จตุสฺ
อริยสจฺเจสฺส อปราธินํ ปณฺณินุทฺริยํ,
สตีปฏฺฐาเนสฺส สมฺมปฺปธานะสฺส วิริยินุทฺริยํ.

อิตฺติ สเก ปทฏฺฐาเน สเก เขตฺต-
สาธินอ โส ธมฺโม, โส จ ตตฺถ
ปณฺณายเปตฺพุโ. ตสฺส ปฏฺฐิตฺตา

สาธินปณฺณตฺติ เป็นไฉน ?

คือ

ข้อที่ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เธอ
ทั้งหลายจงเจริญสมาธิ, ดูกรภิกษุ
ทั้งหลาย ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นแล้ว ย่อมรู้ชัด
ตามเป็นจริง, คือ รู้ตามเป็นจริงว่า รูป
ไม่เที่ยง, นี้จัดเป็นสาธินปณฺณตฺติ.

ส่วนปราธินปณฺณตฺตินั้น เป็น
บัญญัติแห่งปัญญาและศีล, เหมือนที่ตรัส
ว่า เธอทั้งหลายจงเจริญฌาน ๔, สำหรับ
ผู้มีสมาธินุทฺริย มักจะมีอินทรีย ๔
อย่างอ่อน อินทรีย ๔ เหล่านั้น จัดเป็น
ฝ่ายปราธินะ. อินทรีย ๓ อย่างไม่หวั่นไหว
บัญญัติฝ่ายปราธินะที่มีสมาธินุทฺริย มักมี
อินทรีย ๔ ประการ เป็นปราธินะด้วย
ดังนั้น ในอริยสจ ๔ ประการ บัญญัติ
ฝ่ายอปราธินะ จึงมักจะมีปัญฺณินุทฺริย,
ในสติปฏฺฐาน ในสมฺมปฺปธาน บัญญัติ
ฝ่ายอปราธินะจึงมักจะมีวิริยินุทฺริย.

ธรรมนั้น จัดเป็นสกเขตตสาธินะ
ในปทฏฺฐานของตน ด้วยประการฉะนี้,
อนึ่ง บัณฑิตพึงแสดงไขการทำลายที่เป็น

^๑ ส.ขมฺม. ๑๗/๒๗/๑๘. ขนฺธ.

^๒ ข ... ปสาเทติ.

นิฆาโต นิททิสิตพุโพ. เอตถายํ
อนเนกาการปลนตติ เกน การณน
อยํ ธมฺโม ปลนตติ. อยํ วุจฺเจเต
ปลนตติ.

๕๓. ตตฺถ กตฺตโม โอตฺรณ-
หาโร ?

ฉสฺส ธมฺเมสฺส โอตฺตาเรตพุพฺพํ.
กตฺตเมสฺส ฉสฺส ? ขนฺธเรสฺส ธาตุสฺส อายตเนสฺส
อินฺทฺริเยสฺส สจฺเจสฺส ปฏิจฺจสมุปฺปาเทสฺส.
นตฺถิ ตํ สุตฺตํ วา คาถา วา
พฺยาकरणํ วา. อิมฺเมสฺส ฉนฺนํ ธมฺมานํ
อณฺเวยตรสฺสมี น สนฺทิสฺสตี.

เอตฺตาวตา เอส สพุพา เทสนา
ยา ตา ขนฺธา วา ธาตุโย วา
อายตนาณี วา สจฺจानी วา ปฏิจฺจ-
สมุปฺปาโท วา, ตตฺถ ปลนฺจณฺนํ ขนฺธานํ
เวทนาฯขนฺธโร ภาคฺโทสโมหานํ ปทฺฐจฺจัน.

ตตฺถ ติสฺสโส เวทนาโย ตสฺส
สุขาเย เวทนาย โสมนฺสฺสโส สฺวิจฺจโร,
ทุกฺขาเย เวทนาย โทมนฺสฺสโส สฺวิจฺจโร,

ปฏิปັกษแห่งธรรมนั้น ซึ่งบัญญัติไว้ใน
ที่นั้น. ในที่นี้ ธรรมนี้ ท่านบัญญัติแล้ว
ด้วยเหตุ แห่งการบัญญัติเป็นอเนก-
ประการ. นี้ท่านเรียกว่าบัญญัติติหาระ.

๕๓. ในข้อนั้น โอตฺรณหาระ
เป็นไฉน ?

คือ

บัณฑิตพึงยังญาณ ให้หยั่งลง
ในธรรม ๖ หมวด, ในธรรม ๖ หมวด
เป็นไฉน ? คือ ในขันธ ๑ ในธาตุ ๑
ในอายตนะ ๑ ในอินทรีย์ ๑ ในสัจจะ ๑
ในปฏิจจสมุปบาท ๑. (ในโอตฺรณหาระ
นั้น) ไม่มีสูตร คาถาหรือพยาकरण.
บรรดาสูตรเป็นต้นเหล่านี้ สูตรเหล่านั้น
ไม่ปรากฏในธรรมหมวดใดหมวดหนึ่งเลย
บรรดาธรรม ๖ หมวดนั้น.

ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น ธรรมทั้งหมดนี้
คือ ขันธ ธาตุ อายตนะ สัจจะ ปฏิจจ-
สมุปบาท จัดเป็นเทศนา, ในเทศนานั้น
สำหรับขันธ ๕ เวทนาขันธเป็นปทฺฐฐาน
แห่งราคะ โทสะ และโมหะ.

ในเทศนานั้น บัณฑิตพึงทราบ
เวทนา ๓ ดังนี้ โสมนัสเวทนาที่เป็นไป
กับด้วยวิจาร์เป็นปทฺฐฐานแห่งสุขเวทนา,

อทุกขมสุขาย เวทนาย อูปะกุไซ
สวิจาโร.

โหมนัสเวทนาที่เป็นไปกับด้วยวิจาร์ เป็น
ปัทฐฐานแห่งทุกขเวทนา, อูปะกขา
เวทนาที่เป็นไปกับด้วยวิจาร์เป็นปัทฐฐาน
แห่งอทุกขมสุขเวทนา.

ยัม ปุณ ตตถ เวทยิตัม อิทัม
ทุกขสัจจัม. ขนฺธเสสุ สงฺขารกฺขนฺธโร; ตตถ
กาโย ปมตฺตสฺส อูปวตฺตติ,^๑ ตณฺจ
สงฺขารคโต ทฺวิธา จ ภวฺงฺโคตฺรณัม
กมฺมํ ตีณิ จ สงฺขารานิ ปุณฺณานิ-
สงฺขารา วา อปุณฺณา วา อานนฺยชา^๒
วา เหตุ สพฺพสฺสราคสฺส โน วิตฺราคสฺส,
โทสสฺส อภิสงฺขารานิ จ อวิตฺราโค
เจเตติ จ ปกฺกเปติ จ, วิตฺราโค
ปน^๓ เจเตติ จ โน อภิสงฺขโรติ.

ในชั้นนั้น สิ่งเสวยอารมณ์จัดเป็น
ทุกขสัจ, ในชั้นทั้งหลาย สังขารชั้นคือ
ในชั้นนั้น กายเกิดขึ้นเพราะบุคคล (ผู้ได้
กระทำแล้ว) โดยความประมาท. และ
(การกระทำที่ประมาทนั้น) ได้ถูกรวมลงใน
สังขาร, และการกระทำ ก็เป็นทางหยั่งลง
สู่ภวังค์โดย ๒ ทาง และสังขารทั้ง ๓ คือ
ปุณฺณานิสงฺขาร อปุณฺณานิสงฺขาร และ
อเนนฺยชาภิสงฺขาร เป็นรากเหง้าแห่งความ
เป็นบุคคลผู้มีราคะทั้งปวง แต่ไม่มีสำหรับ
บุคคลผู้ปราศจากราคะ, และเหมือนอภิ-
สังขารที่กระทำด้วยโทสะ. บุคคลผู้ยัง
ไม่ปราศจากราคะ ย่อมคิด ย่อมกำหนด.
แต่บุคคลผู้ปราศจากราคะ ย่อมไม่คิด
และย่อมไม่ปรุงแต่ง.

ยัม อุนฺหํ วชิริ กฺภูเจ วา รุกฺเข
วา อณฺณตฺถ วา ปตฺนุตฺตัม ภินฺนุทฺติ จ
ทฺทฺติ จ, เอวํ สฺสราคเจตฺนา เจเตติ

สายฟ้าร้อน เมื่อตกไปที่ไม้แห้งหรือ
ที่อื่นใด ย่อมทำลาย ย่อมเผาไหม้ ฉะนั้น
ผู้มีราคะเจตนาที่ย่อมคิด ย่อมปรุงแต่ง

^๑ ไป. ปมตฺตํ อสฺส.

^๒ ไป. อ. อานนฺยชา.

^๓ ไป. ปุณ.

๑ อภิสงฺขโรติ ๑. ยถา สติ วชิริ น
ภินุทติ น ๑ ทหติ, เอว วิตราคเจตนา
เจเตติ น ๑ อภิสงฺขโรติ. ตตฺถ
ปญฺจนัน ฆนฺธานัน เอโก ฆนฺโธ
อนินฺทุริยสรีริ สลฺยณากุฆนฺโธ.

ตตฺถ ธาตุณัน อฏฺฐารส ธาตุโย.
ตตฺถ ยา รูปี ทส ธาตุโย, ตาสุ
เทสิยมานาสุ รูปกุฆนฺโธ นิทฺทิสิตพฺโพ,
ทุกฺขัน อริยสจฺจัน. เยปิ ๑ ๑
วิญฺญาณกายา มโนธาสฺตตฺมา, ตตฺถ
วิญฺญาณกุฆนฺโธ ๑ นิทฺทิสิตพฺโพ,
ทุกฺขัน อริยสจฺจัน. ธมฺมธาสฺ ปน ธมฺม-
สโมสฺรณา, โส ธมฺโม เหตุนา ๑
นิสฺสนุเทน ๑ ผลเณ ๑ กิจฺเจเน ๑
เววจเนน ๑ เยน เยน อฺปลพฺภติ,
เตน เตน นิทฺทิสิตพฺโพ. ยทิ วา
กุสลา ยทิ วา อกุสลา ยทิ วา
อพฺยาคตา ยทิ วา อสงฺขตา. ทฺวาทสนฺนัน
อายตนาณัน ทส อายตนาณิ รูปานิ, ตัน
ทุกฺขัน อริยสจฺจัน นิทฺทิสิตพฺพัน.

รูปกุฆนฺโธ ๑ มนายตฺนญจ
วิญฺญาณกุฆนฺธเณ นิทฺทิสิตพฺพัน, ทุกฺขัน

ฉนนัน. สายฟ้าเย็น เมื่อตกไปที่ไม้แห้ง
หรือที่อื่นใด ย่อมไม่ทำลาย ไม่เผาไหม้
ฉนใด, ผู้ไร้ราคเจตนา ก็ย่อมไม่คิด
ย่อมไม่ปรุงแต่ง ฉนนัน. บรรดาขันธ ๕
ในธรรมนั้น ขันธอย่างหนึ่งที่ปราศจาก
อินทรีย์และสรีระ ชื่อว่าสัญญาขันธ.

ในธรรมเหล่านั้น บรรดาธาตุ
ทั้งหลายมีธาตุ ๑๘ อย่าง. ในธาตุเหล่านั้น
รูปมีธาตุ ๑๐, เมื่อแสดงธาตุเหล่านั้น
บัณฑิตพึงแสดงไขถึงรูปขันธ, นี้จัดเป็น
ทุกขอริยสจฺจ. ในกายวิญฺญาณ ๖ ซึ่งรวม
เป็น ๗ กับมโนธานั้น บัณฑิตพึงแสดง
ไขถึงวิญฺญาณขันธไว้ด้วย, นี้ก็จัดเป็น
ทุกขอริยสจฺจ, ก็ธมฺมธาสฺ จัดเป็นที่รวม
แห่งธรรม. ธรรมนั้น บัณฑิตพึงแสดงไข
ไว้ด้วยเหตุ ๑ ด้วยวิบากเป็นเครื่องไหล
ออก ๑ ด้วยผล ๑ ด้วยกิจ ๑ ด้วยคำ
เป็นโวพจน์ ๑ ซึ่งเป็นเหตุให้หาได้นั้น ๆ.
ไม่ว่าจะเป็นกุศลธรรมก็ตาม อกุศลธรรม
ก็ตาม อพฺยาคตธรรมก็ตาม อสงฺขตธรรม
ก็ตาม, บรรดาอายตนะ ๑๒ อย่าง
รูปายตนะมี ๑๐, ทุกฺขอริยสจฺจัน บัณฑิต
พึงแสดงไขไว้ด้วย.

ก็บัณฑิตพึงแสดงไขรูปขันธ และ
มนายตนะไว้ด้วยวิญฺญาณขันธ, นี้

อริยสัจจ์. ธมฺมายตน์ นานาธมฺม-
สโมสฺรณํ. ตตฺถ เย ธมฺมา อินฺทฺริยานํ
อินฺทฺริเยสุ นิตฺทิสิตฺตพฺพา.^๑ เย
อนินฺทฺริยานํ อนินฺทฺริเยสุ นิตฺทิสิตฺตพฺพา.

ปริยายโต จ โอตฺตาเรตฺตพฺพา. ยถา
สา ธมฺมธฺมาตุ ตถา ธมฺมายตน์
ปริเยสิตฺตพฺพํ. ยาเยว हि ธมฺมธฺมาตุ ตเทว
ธมฺมายตน์ อนฺนํ อนธิกํ.

ตตฺถ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท อตฺถิ
ตฺวิโร, อตฺถิ จตฺตพฺพิโร, อตฺถิ ทฺวิโร.

ตตฺถ ตฺวิโร ปฏิจฺจสมุปฺปาโท
เหตุผลนิตฺตสนฺโท. อวิชฺชา สงฺขารธา
ตณฺหา อุปาทานํ จ อัย เหตุ,
วิญฺญาณํ นามรูปํ สฬายตน์ ผสฺโส
เวทนา จ อัย ปจฺจโย, โย ภโว,
อัย วิปฺวาโก. ยา ชาติ มรณํ, อัย
นิตฺตสนฺโท.

จัดเป็นทุกขอริยสัจ. ธมฺมายตนะ เป็นที่
รวมแห่งธรรมต่าง ๆ. ในธรรมเหล่านั้น
บัณฑิตพึงแสดงไขธรรมที่เกี่ยวเนื่องด้วย
อินทรีย์ ไว้ในอินทรีย์ทั้งหลาย. พึงแสดง
ไขธรรมที่ไม่เกี่ยวเนื่องด้วยอินทรีย์ ไว้ใน
ธรรมที่ไม่เกี่ยวเนื่องด้วยอินทรีย์ทั้งหลาย.

อนึ่ง บัณฑิตพึงยังธรรมทั้งหลาย
ให้หยั่งลงโดยอ้อม. พึงแสวงหา
ธมฺมายตนะ เหมือนที่แสวงหาธมฺมธฺมาตุ.
เพราะธมฺมธฺมาตุกับธมฺมายตนะนั้น มี
จำนวนไม่หย่อนไม่ถึงไปกว่ากัน.

ในธรรมนั้น ปฏิจฺจสมุปฺปาท มี ๓
อย่างก็มี, มี ๔ อย่างก็มี, มี ๒ อย่างก็มี.

ในข้อนั้น ปฏิจฺจสมุปฺปาท มี ๓
อย่าง คือ เป็นเหตุ ๑ เป็นผล ๑ เป็น
วิบากเป็นเครื่องไหลออก ๑. อวิชฺชา
สังขาร ตณฺหา อุปาทาน นี้จัดเป็นเหตุ,
วิญฺญาณ นามรูป สฬายตนะ ผสฺสะ
เวทนา นี้จัดเป็นปัจจัย (แห่งภพ), ภพนี้
จัดเป็นวิบาก. ชาติ มรณะ, นี้จัดเป็น
วิบากเป็นเครื่องไหลออก.

^๑ ไป. ส. นิตฺทิสิตฺตพฺพํ.

กถิ จตุพพิโร ?

ปฏิจจสมุปบาทมี ๔ อย่าง เป็น
อย่างไร ?

คือ

เหตุ ปจฺจโย วิปาโก นิสฺสนุโท จ.

เป็นเหตุ ๑ เป็นปัจจัย ๑ เป็น
วิบาก ๑ เป็นวิบากเป็นเครื่องไหลออก ๑.

อวิชชา จ ตณฺหา สงฺขารา จ
อุปาทานํ จ, อຍံ เหตุ. วิญฺญาณํ
นามรูปสฺส ปจฺจโย. นามรูปิ อุปฺปชฺชติ.
ตถา อุปฺปนฺนสฺส สฬายตฺนํ ผสฺสโส
เวทนา จ อຍံ ปจฺจโย. โย ภโว, อຍံ
วิปาโก. ยา ชาติ ยา จ ชรามรณํ,
อຍံ นิสฺสนุโท.

อวิชชา ตณฺหา สงฺขาร อุปาทาน,
นี้จัดเป็นเหตุ. วิญฺญาณ เป็นปัจจัยแห่ง
นามรูป. นามรูปย่อมนเกิดขึ้น. สำหรับ
นามรูปที่เกิดขึ้นแล้ว มีสฬายตนะ ผัสสะ
และเวทนาเป็นปัจจัย. ภพ, นี้จัดเป็น
วิบาก. ชาติ ชรา และมรณะ, นี้จัดเป็น
วิบากเป็นเครื่องไหลออก.

กถิ ทฺวิโร ปฏิจจสมุปฺปาโท ?

ปฏิจจสมุปบาทมี ๒ อย่าง เป็น
อย่างไร ?

คือ

อวิชชา สงฺขารา ตณฺหา อุปาทานํ,
อຍံ สมุทโย, วิญฺญาณํ นามรูปิ
สฬายตฺนํ ผสฺสโส เวทนา ภโว ชาติ
มรณํ จ, อิทํ ทฺกฺขํ. ยํ ปน
อวิชชานิโรธา สงฺขารนิโรโธ อิมานิ
ตปฺปปฏิปกฺเขน เทว สจฺจานิ. ตสฺมา
ปฏิจจสมุปฺปาโท เยน อากาเรน
นิตฺทิกฺโก, เตน เตน นิตฺทิสิตฺพุโ.

อวิชชา สงฺขาร ตณฺหา อุปาทาน,
นี้จัดเป็นสมุทัย. วิญฺญาณ นามรูป
สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ภพ ชาติ
มรณะ, นี้จัดเป็นทุกข์. ข้อว่า เพราะ
อวิชชาดับ สงฺขารจึงดับ จัดเป็นสัจจะ
๒ ข้อ โดยปฏิปักขณัย. ดังนั้น บัณฑิต
พึงแสดงไขปฏิจจสมุปบาทไว้ ตามอาการ
ที่ท่านแสดงไขไว้แล้วนั้น ๆ.

ตถา พาวีสติ อินฺทฺริยานิ, ทฺวาทส
อินฺทฺริยานิ จกฺขุณฺทฺริยานิ จกฺขุณฺทฺริยํ
เยน โทมนสฺสอินฺทฺริยํ, อิทํ ทฺกฺขํ.
ปฺริสินฺทฺริยํ ๑ อิตฺถินฺทฺริยํ^๑ ๑
ตณฺหาปทฺฏจฺานํ.

ยโต ปฺริโส ปฺริสกาณํ นิमितฺตํ
มนสิกโรติ, อถ อชฺฌตฺตํ (จิตฺตํ อสฺส)
สวรสฺสตี, อยํ อหํกาโร, ยํ ตถา^๒
สวรสฺสโต พหิทฺธา ปฺริเยสตี, อยํ มมํกาโร
เอวํ อิตฺถิ, ตตฺถ สฺชินฺทฺริยํ ๑
โสมนสฺสอินฺทฺริยํ ๑ ปฺริสินฺทฺริยสฺसानุ-
วตฺตกา โหนตี.

ตสฺส อธิปฺปายปฺริปฺนุณฺนา โลก-
ธมฺมา อกฺุสลมฺมุเล^๓ ปวทฺุตฺตณฺตี. ตสฺส
เจ อยมธิปฺปายเ น ปาโรปฺริ คจฺฉตี.
ตสฺส ทฺกฺชินฺทฺริยํ ๑ โทมนสฺสอินฺทฺริยํ
๑ วตฺตตี. โทโส ๑ อกฺุสลมฺมูลํ
ปวทฺุตฺตตี.

สเจ ปน อฺุเปกฺุชา ภาเวตี
อฺุเปกฺุชินฺทฺริยสฺส อนฺุวตฺตกา มา ภเวตี.
อโมโห ๑ กฺุสลมฺมูลํ ปวทฺุตฺตตี.

อนึ่ง อินฺทฺริย ๒๒ อย่าง, อินฺทฺริย
๑๒ อย่าง มีจักขุณฺทฺริยเป็นต้น พึงทราบ
ดังนี้ จักขุณฺทฺริยไปจนถึงโทมนสฺสอินฺทฺริย,
นี้จัดเป็นทฺกฺขํ. ปฺริสินฺทฺริยและอิตฺถินฺทฺริย
เป็นปทฺุฏฐานแห่งตณฺหา.

ข้อที่เมื่อบุรุษตระหนักถึงนิमितของ
บุรุษ จิตภายในของเขาก็ย่อมกำหนด,
นี้จัดเป็นอหังการ, ข้อที่บุรุษผู้กำหนดแล้ว
แสวงหาอารมณ์ภายนอก นี้จัดเป็น
มมังการ, สตรีเองก็อย่างนั้น, ในธรรมนั้น
สฺชินฺทฺริย โสมนสฺสอินฺทฺริยล้วนคล้อยไป
ตามปฺริสินฺทฺริย.

สำหรับบุรุษนั้น โลกธรรมที่ยัง
ความต้องการให้บริบูรณ์ ย่อมยังอกฺุสล-
มูลให้เจริญ. หากความต้องการของเขา
ไม่บริบูรณ์ ทฺกฺชินฺทฺริยและโทมนสฺสอินฺทฺริย
ย่อมเป็นไปแก่เขา, และโทโสอกฺุสลมูล
ย่อมเจริญ.

ถ้าเขาเจริญอฺุเบกฺุชา ใคร่จะคล้อย
ไปตามอฺุเปกฺุชินฺทฺริย. อโมหอกฺุสลมูล
ย่อมเจริญ.

^๑ ไป. ทิฏฺฐิยา.

^๒ ไป. ยโต ปฺริโส ปฺริสกาณํ ตํ เอวํ กาทพฺพตา?
อถ อชฺฌตฺตํ สวรสฺสตี. อยํ อหํกาโร ตํ ยสา.

^๓ ไป. กฺุสลมฺมุเล.

อิตติ สตต อินุทริยานิ กิเลส-
 วัตตุมุปาทาย อนเนวมานิ อวมานิ
 สัพพสฺส เวทนา อิตฺถินุทริยํ ปุริสินุทริยํ.
 ตตฺถ อฏฺฐ อินุทริยานิ สทฺถินุทริยํ
 ยาว อญฺญาตาวินิ อินุทริยํ, อัย
 ทุกฺขนิโรธคามินิ ปฏิปทา.

ทสนฺนํ ปญฺจินุทริยานิ^๑ กาม-
 ราคสฺส ปทฺฏจํ. มนินุทริยํ
 ภวราคสฺส ปทฺฏจํ. ปญฺณินุทริยานิ
 รูปราคสฺส ปทฺฏจํ. อิตฺถินุทริยํ ๑
 ปุริสินุทริยํ ๑ สตต ปญฺญา^๒
 ปทฺฏจํ.

ตตฺถ เยน เยน อินุทริเยน
 ยุตฺตํ วา คาถาย โอตฺตาเรตฺถํ สกฺโกติ,
 เตน เตน นิทฺทิสิตพฺโพ. เอวํ ขนฺนเรสุ
 ธาตุสุ อายตเนสุ สจฺเจสุ ปฏิจฺจ-
 สมุปฺปาเทสุ, อัย โอตฺตรเณ ทาโร.

เพราะมุ่งถึงกิเลสวัตตฺว อินุทริยมี
 ๗ ประการ ไม่มากไม่น้อย คือ เวทนา
 ทั้งหมด (๕ ประการ) ๑ อิตฺถินุทริย ๑
 ปุริสินุทริย ๑ ด้วยประการฉะนี้. ในธรรม
 นั้น อินุทริย ๘ ประการ ตั้งแต่สทฺถินุทริย
 ไปจนถึงอญฺญาตาวินุทริย, นี้จัดเป็น
 ทุกฺขนิโรธคามินิปฏิบัติ.

บรรดาอินุทริย ๑๐ ประการ
 อินุทริย ๕ ประการ^๑ เป็นปทฺฏฐานแห่ง
 กามราคะ. มนินุทริยเป็นปทฺฏฐานแห่ง
 ภวราคะ. ปัญฺณินุทริยเป็นปทฺฏฐานแห่ง
 รูปราคะ. อิตฺถินุทริยและปุริสินุทริย เป็น
 ปทฺฏฐานแห่งปัญญา ๗ ประการ.

ในข้อนั้น หาระที่ช่วยให้สามารถ
 หยั่งลงสู่สูตรที่ประกอบด้วยอินุทริย หรือ
 ในคาถาซึ่งเป็นเครื่องมือ ที่บัณฑิต
 พึงแสดงไขไว้ในธรรม คือ ขันธ ธาตุ
 อายตนะ สจฺจะ และปฏิจฺจสมุปฺปาท,
 นี้จัดเป็นโอตฺตรนหาระ.

^๑ ไป. ปญฺณินุทริยานิ.

^๒ ฉ. สตต ปญฺญตฺติยา, อ. สตต ปญฺญา.

^๑ อินุทริย ๕ ประการ ได้แก่จกฺขณทริย โสิตินุทริย
 มานินุทริย ชิวหินุทริย กายินุทริย.

๕๔. ตตถ กตโม โสธโน ฮาโร?

โย คาถา เอเกน อารมโภ
ภาสิสฺสนฺติ. ตตถ เอภิสฺสา ภาสิตาย
อวสิฏฺจาสฺสุ ภาสิตาสฺสุ โส อตุโถ น
นิทฺทิสฺตีตพฺโพ. ก็ การณ์? น หิ ตาว
โส อตุโถ ภาสิโต, โส อภาสิโต น
สกุภา นิทฺทิสฺตี. ยถา ก็ อปฺปมาโท
อมตํ ปทนต์ิ^๑ คาถา อยเมกา คาถา
นิทฺทิสฺตีตพฺพา, ก็ การณ์? อตุตฺถิกฺขาทาว
อิมสฺส อารมฺภสฺส อนภาสิตํ.

เอตํ วิเสสโต ฅตฺวา
อปฺปมาทมฺหิ ปณฺทิตา
อปฺปมาเท ปโมทนต์ิ
อริยานํ โคจเร รตฺตาทิ.^๑

๕๔. ในหานั้น โสธนหาระ
เป็นใจน?

คือ

ข้อความว่า จักกล่าวใจความแห่ง
คาถา ด้วยคำคำหนึ่ง. ในข้อนั้น เมื่อ
กล่าวคาถาที่เหลือแห่งคาถาคาถาหนึ่งที
กล่าวไว้แล้ว เนื้อความนั้นยังไม่เป็นอัน
แสดงไขไว้. เป็นอย่างไร? อันดับแรก
เพราะเมื่อความนั้นยังไม่ได้กล่าวไว้, เมื่อ
ไม่ได้กล่าวไว้ จึงไม่อาจแสดงไขได้,
เหมือนคาถาว่า ความไม่ประมาทเป็น
ทางเครื่องถึงอมตนิพพาน จัดเป็น
คาถาหนึ่งที่พึงแสดงไขไว้, เป็นอย่างไร?
คือ เพราะมีคำที่ต้องกล่าว ใจความ
เริ่มต้นแห่งคาถานี้ จึงชื่อว่ายังมีได้กล่าว
ก็หามิได้.

บัณฑิตทั้งหลาย ตั้งอยู่ใน
ความไม่ประมาท ทราบเหตุนั้น
โดยความแปลกกันแล้ว ย่อม
บันเทิง ในความไม่ประมาท
ยินดีแล้ว ในธรรมอันเป็นโคจร
ของพระอริยเจ้าทั้งหลาย.

^๑ พ.ธ. ๒๕/๑๗/๑๘.

อิทํ ภาสิตํ^๑ อิมิสฺสาปี คาทาย
 ภาสิตาย อตฺถิ นิตฺทิสิตพฺโพ. ก็
 การณ์? อตฺถิ ตตฺถ อวสิฏฺจํ. เต
 ฌายิน^๒ สาทติกา นิจฺจํ ทพฺพ-
 ปรกฺกมาติ คาทา, เอวํ อีมา คาทาย
 อฺปฐาริตา ยทา ภวนฺติ, ตทา อตฺถิ
 นิตฺทิสิตพฺโพ. เอวํ อสฺสฺสฺตปฺพเพสฺส
 สฺสฺสฺเตสฺส พฺยากรณฺเส วา เอกุทฺเทโส
 ภาสิตโต. ยา วิมฺสา ตฺลนา อิทํ อตฺถิ
 กิจฺจํ, อิทํ สฺสฺสฺตํ ภาสิตํ ตสฺส เวจฺจํ
 นิตฺทิสิตพฺโพ วา น วาติ. ตตฺถ ยา
 วิมฺสา, อยํ วุจฺจเต โสธโน หาโร.

พระผู้มีพระภาค ตรัสพระดำรัสอัน
 เป็นคานานี้ไว้แล้ว. เนื้อความแห่งพระ
 คานานี้ที่ตรัสแล้ว บัณฑิตพึงแสดงไข
 ไว้ด้วย. อะไรเป็นเหตุ? เหตุเพราะยังมี
 พระดำรัสที่เหลือ ในพระคานานั้น.
 คาทาว่า ท่านเหล่านั้นเป็นนักปราชญ์
 พงษ์พินิจ มีความเพียรเป็นไปติดต่อกัน
 มีความบากบั่นมั่นเป็นนิตย์ พึงทราบ
 ดังนี้ ในคราวที่ทรงคานานี้ไว้
 พึงแสดงไขเนื้อความไว้ด้วย. อุทเทสหนึ่ง
 ที่ตรัสไว้ในสูตร หรือในพยากรณ์ที่ยังไม่
 เคยสดับก็ฉนั้น, มีกิจคือการพิจารณา
 ได้แก่ การประเมิน โดยนัยเป็นต้นว่า
 พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้ว
 คำอันเป็นไวพจน์ แห่งพระสูตรนั้นทรง
 แสดงไขไว้แล้ว หรือยังไม่ได้แสดงไขไว้.
 ในกิจนั้น การพิจารณานี้ท่านเรียกว่า
 โสธนหาระ.

๕๕. ตตฺถ กตโม อธิฏฺฐาโน
 หาโร?

๕๕. ในข้อนั้น อธิฏฺฐานหาระ
 เป็นไฉน?

คือ

เอกตฺตตา จ เวมตฺตตา จ. ตตฺถ
 กิตฺตปฺปญฺจตฺติ^๓ จ กิจฺจปฺปญฺจตฺติ จ,

เอกตฺตตา (ความเป็นธรรม
 เหมือนกัน) ๑ เวมตฺตตา (ความเป็น

^๑ ไป. อภาสิต.

^๒ พ.ธ. ๒๕/๑๒/๑๘.

^๓ ไป. อ. ปญฺจตฺติ.

สา เอกตตตา จ เวมตตตา จ
 ยถา ปณฺณตฺติ เอกเววจเนน
 เวมตตตา ปชานาตีติ ปณฺณา, สา
 จ อธิปเตยฺยญฺเจน ปณฺณตฺติ. ยํ
 อโนมตฺติยญฺเจน ปณฺณตฺตฺนฺติ. ตํ
 อโนมตฺติยญฺเจน ปณฺณาพลํ.

ตณฺฏตา โคจรตฺตวสา เสว สติ
 ตีสุ รัตเนสุ อนุสฺสตี พุทฺธานุสฺสตี
 ธมฺมานุสฺสตี สํฆานุสฺสตี อวิปริตา-
 นุสฺสสรณตฺตาย. สมนฺมาทิกฺกุจฺจ ธมฺมานํ
 ปวิจเยน ธมฺมวิจยสมฺโพชฌนฺโค
 อภินิหารโต อภิญญาตี.

สงฺเขเปน มคฺคา กาลํ วตฺถุ
 อวิโกปนตฺตาย เอกตฺตา, ยถา อุณฺเฬน
 สํสฺสจฺจ อุณฺเฬทกํ, สีเตน สํสฺสจฺจ สีโตทกํ

ธรรมต่างกัน) ๑. ในหานั้น มีทั้ง
 กิตบัญญัติ (บัญญัติที่เป็นเครื่องหมาย
 ของกัตตฺวาจก) ทั้งกิจจบัญญัติ(บัญญัติ
 ที่เป็นเครื่องหมาย ของกัมมวาจก)
 บัญญัตินั้นแหละเป็นเอกตตตา และ
 เป็นเวมตตตา ยกตัวอย่างคำว่าบัญญัติ
 ทั้งตามความหมายที่เหมือนกัน ทั้งตาม
 ความหมายที่ต่างกัน ก็ได้แก่ปัญญา
 เพราะรู้ได้ทั่วไป. ปัญญานั้นชื่อว่าบัญญัติ
 เพราะอรรถว่าเป็นใหญ่. สิ่งที่บัญญัติไว้
 เพราะอรรถว่าไม่ต่ำต้อยนั้น ชื่อว่า
 ปัญญาพละ เพราะอรรถว่าไม่ต่ำต้อย.

สติที่ครอบงำอารมณ์ มีอำนาจ
 ในอารมณ์ ได้แก่ อนุสฺสตีในรัตนะ ๓
 คือ พุทฺธานุสฺสตี ๑ ธมฺมานุสฺสตี ๑
 สํฆานุสฺสตี ๑ เพราะเป็นการระลึกที่
 ไม่วิปริต. สมนฺมาทิกฺกุจฺจ จัดเป็นธมฺมวิจย-
 สมนฺโพชฌนฺคฺ เพราะเป็นการวิจยธรรม
 จัดเป็นอภิญญา เพราะเป็นเครื่องนำออก
 ด้วยประการฉะนี้.

ว่าโดยย่อ มรรคมีอะไรเป็นที่ตั้ง
 จึงชื่อว่าเป็นเอกตตตาธรรม เพราะไม่
 กำเริบ. เหมือนน้ำที่เจือด้วยน้ำร้อน

• ส. มคฺคา.

ชาโรทกั คุโพทกนุติ, อิทั เอกตตตตา
เวมตตตตา จ.

อตถิ ปุณ ฐมโม นานาฐมมัสสมโต
เอกโต ยถารูปี จตตตไร มหาภูตา,^๑
ตถจ รูปนุติ เอกตตตตา. ปจวีธตตุ
อาโป เตไซ วาโยธตตุติ เวมตตตตา.

เอว สพุพา จตสุโส ธตตุโย
รูปนุติ เอกตตตตา, ปจวีธตตุ อาโป
เตไซ วาโยธตตุติ เวมตตตตา. ปจวีธ
ตตุติ ลกขณโต เอกตตตตา, สงกิณณวตถุ
โต เวมตตตตา.

ยั กิณจ กกขฬลกขณั, สพุพั
ตัม ปจวีธตตุติ เอกตตตตา. เกสา โลม
นขา ทนุตา จวิ จมุนนุติ เวมตตตตา.
เอว สพุพา^๒ จตสุโส ธตตุโย
รูปนุติ เอกตตต. สพุทา^๓ คนุธา รสา
โณฏฐพุพาติ เวมตตตตา.

จัดเป็นน้ำร้อน, ที่เจือด้วยน้ำเย็น จัดเป็น
น้ำเย็น, น้ำต่าง น้ำแข็ง, นี้จัดเป็น
เอกตตตตา และเวมตตตตา.

จากกลุ่มธรรมต่าง ๆ ยังมีธรรม
อีกอย่างหนึ่ง เป็นหนึ่ง คือรูป เป็นสี่
คือมหาภูต, คำว่า รูป จัดเป็นเอกตตตตา
คำว่า ปฐวีธตตุ อาโปธตตุ เตไซธตตุ
วาโยธตตุ จัดเป็นเวมตตตตา.

ธตตุ ๔ ทั้งปวงก็อย่างนั้น คือ
คำว่า รูป จัดเป็นเอกตตตตา, คำว่า ปฐวี-
ธตตุ อาโปธตตุ เตไซธตตุ วาโยธตตุ
จัดเป็นเวมตตตตา. คำว่า ปฐวีธตตุ โดย
ลักษณะ จัดเป็นเอกตตตตาธรรม, โดยที่ตั้ง
ซึ่งคละกัน จัดเป็นเวมตตตตา.

คำว่า สิ่งที่มีลักษณะแข็ง
ทั้งหมดเป็นปฐวีธตตุ จัดเป็นเอกตตตตา.
คำว่า ผม ขน เล็บ ฟัน ผิว หนัง จัดเป็น
เวมตตตตา, ธตตุ ๔ ทั้งหมดก็อย่างนั้น
คือ คำว่า รูป จัดเป็นเอกตตตตา. คำว่า
เสียง กลิ่น รส โณฏฐัพพะ จัดเป็น
เวมตตตตา.

^๑ ไป. วาเรตพุพา.

^๒ ไป. สพุพั.

^๓ ไป. สพุธา.

อตุถิ ปุณ ฐมโม เวมตตตา.
 อญโณ นามิ ลภติ. ยถา กายานุปัสสนาย
 นวสญญา^๑ วินีลกสญญา อุตฺตมาตก-
 สญญา, อัย อสุภสญญา. ยถา เอกตตตา
 อารมฺมณโต เวมตตตา,^๒ สว เหว
 สญญา เวทนาสุ อาทินว สมฺนุปลุสโต
 ตถาธิฏฺฐานํ สมานินฺทริยํ ๑ สวเยว
 ฐมฺเมสุ ตตฺถ สญญาภาวนา
 วิริยินฺทริยํ ๑ ฐมฺเมสุ ฐมฺมานุปัสสนา,
 จิตฺเต อตฺตสญฺญํ ปชฺหโต ปญฺญินฺทริยํ
 ๑ จิตฺเต จิตฺตานุปัสสนา.

โย โภจิ ภาณปจโร สพุพโส
 ปญฺญาเย โคจโร ปญฺญา, อัย
 เวมตตตา, ยถา กามราโค ภวราโค
 ทิฏฺฐิราโคติ เวมตตตา ตณฺหาเย.
 อิติ ยํ เอกตตตตาย ๑ เวมตตตตาย
 ๑ ภาณํ วิมฺสนา ตุลนา, อัย
 อธิฏฺฐานาโร.

ยังมีเวมัตตตาธรรม ได้ชื่อว่าเป็น
 อย่างอื่น เหมือนกายานุปัสสนา มีสัญญา
 ๙ ... วินีลกสัญญา อุตฺตมาตกสัญญา
 ... นี้จัดเป็นอสุภสัญญา. สัญญาที่เป็น
 เอกตตตา และเวมัตตตาโดยอารมณ์,
 สำหรับผู้พิจารณาเห็นโทษ ในเวทนา
 อย่างนี้ สัญญานั้นจัดเป็นสมาธิทริย
 ที่ตั้งมั่นอย่างนั้น, สัญญาภาวนาในธรรม
 ทั้งหลายนั้น และวิริยทริย จัดเป็นการ
 พิจารณาเห็นธรรมในธรรม ปัญฺญินทริย
 ของผู้ละอึดตสัญญาในจิตได้แล้ว จัดเป็น
 การพิจารณาเห็นจิตในจิต.

ญาณปจโร ที่ท่องเที่ยวไปด้วย
 ปัญญา โดยประการทั้งปวง ซึ่งเป็น
 ปัญญา, นี้จัดเป็นเวมัตตตา, เหมือน
 ตัณหาปจโรที่วากามราคะ ภวราคะ
 ทิฏฺฐิราคะ จัดเป็นเวมัตตตาแห่งตัณหา.
 การรู้ การพิจารณา การประเมิน
 เอกตตตา และเวมัตตตาด้วยประการ
 ฉะนี้, นี้จัดเป็นอธิฏฐานหาระ.

^๑ ดูเทียบ วิสุทธิ. มก. ๑/๑๐๒/๒๔๖.

^๒ ไป. เวมตตโต.

๕๖. ตตฺถ กตโม ปริกฺขาโร
หาโร ?

สเหตุ สປປจฺจยํ โวทานญฺจ
สงฺกิลฺลสฺส จ, ยํ ตทฺถมยํ ปฺริเยญฺจ,
ปริกฺขาโร^๑ หาโร.

อิตฺติ ฌมฺมานํ สเหตุกานํ เหตุ
ปฺริเยสฺสิตพฺโพ, สປປจฺจยานํ ปจฺจโย
ปฺริเยสฺสิตพฺโพ.

ตตฺถ กิ นานากรณํ. เหตุสฺส จ
ปจฺจยสฺส จ. สภาโว เหตุ, ปฺรภาโว
ปจฺจโย. ปฺรภาวสฺส ปจฺจโย เหตุปิ,
สภาวสฺส เหตุยา ปฺรภาวสฺส กสฺสจฺจ
ปจฺจโย อวฺตุโต เหตุ, วฺตุโต ปจฺจโย.
อชฺฌตฺตโก เหตุ, พาหิโร ปจฺจโย.
สภาโว เหตุ, ปฺรภาโว ปจฺจโย.
นิพฺพตฺตโก เหตุ, ปฏิกฺคาหโก^๒ ปจฺจโย.
เนวาสิโก เหตุ, อาคนฺตุโก ปจฺจโย.
อสาธาโรณ เหตุ, สาธาโรณ ปจฺจโย.
เอโกเยว เหตุ, อปฺราปโร ปจฺจโย.

๕๖. ในหานั้น ปริกขารหระ
เป็นไฉน ?

คือ

โหวทานะ และสงฺกิลฺลสฺสที่มีทั้งเหตุ
และปัจจัย, หาระที่ตองหาทั้งเหตุ ทั้ง
ปัจจัยทั้งสองนั้น จัดเป็นปริกขารหระ.

บัณฑิตควรแสวงหาเหตุแห่งธรรม
ที่มีเหตุ, ควรแสวงหาปัจจัยแห่งธรรมที่มี
ปัจจัย ด้วยประการฉะนี้.

ในธรรมนั้น สำหรับเหตุและปัจจัย
มีอะไรเป็นเครื่องทำให้ต่างกัน. ภาวะ
ของตนเป็นเหตุ ภาวะของผู้อื่นเป็นปัจจัย,
ปัจจัยแห่งภาวะ ของผู้อื่นเป็นเหตุบ้าง,
เพราะเป็นเหตุแห่งภาวะของตน, ปัจจัย
แห่งภาวะของผู้อื่นบางอย่าง ท่านจึงไม่
กล่าวว่าเป็นเหตุ แต่กล่าวว่าเป็นปัจจัย,
ภาวะที่เป็นไปในภายในเป็นเหตุ, ภาวะที่
เป็นไปในภายนอกเป็นปัจจัย, ภาวะของ
ตนเป็นเหตุ, ภาวะของผู้อื่นเป็นปัจจัย.
ภาวะที่ให้เกิดเป็นเหตุ, ภาวะผู้รับ
เป็นปัจจัย. ภาวะที่อยู่ประจำเป็นเหตุ,
ภาวะที่จรมาเป็นปัจจัย, ภาวะที่เป็น

^๑ ไป. สปริกขารโ.

^๒ ม. ปิคฺคาหโก.

เหตุสุส อุปกรณ์ สมุทธานेतพุโพ.
สมุทานัน เหตุ. ตตถ^๑ ทูวิโร ปจฺจโย
สมนฺนตฺรปจฺจโย จ ปรมฺปรปจฺจโย จ.
เหตุปิ ทูวิโร สมนฺนตฺรเหตุ จ
ปรมฺปรเหตุ จ.

ตตถ กตโม ปรมฺปรปจฺจโย ?

อวิชฺชา นามรูปสุส ปรมฺปรปจฺจโย
วิญญานํ สมนฺนตฺรปจฺจยตาย ปจฺจโย.
ยทิ อาทิมฺหิ อวิชฺชานิโรโร ภาวติ
นามรูปสุส นิโรโรปิ.

ตตถ สมนฺนตฺรํ ก็ การณํ ?
ปรมฺปรปจฺจโย สมนฺนตฺรปจฺจโย
สมุทฺททานิโต. อยํ ปจฺจยโต.

อสาธารณะเป็นเหตุ, ภาวะที่เป็น
สาธารณะเป็นปัจจัย, ภาวะตัวเดียวแท้ๆ
เป็นเหตุ, ภาวะที่สืบๆ กันมาเป็นปัจจัย.

บัณฑิตพึงรวบรวมอุปกรณ์แห่ง
เหตุ. การรวบรวมเป็นเหตุ. ในการ
รวบรวมนั้น มีปัจจัย ๒ อย่าง คือ
สมนฺนตฺรปัจจัย ๑ ปรมฺปรปัจจัย ๑.
แม้เหตุก็มี ๒ อย่าง คือ สมนฺนตฺรเหตุ ๑
ปรมฺปรเหตุ ๑.

ในปัจจัย ๒ อย่างนั้น ปรมฺปรปัจจัย
เป็นไฉน ?

คือ

อวิชฺชาเป็นปรมฺปรปัจจัยแห่งนาม-
รูป, วิญญานก็เป็นปัจจัยแห่งนามรูป
เหมือนกัน เพราะเป็นสมนฺนตฺรปัจจัย.
ถ้าในเบื้องต้นอวิชชาดับ นามรูปก็จะดับ
ตามไปด้วย.

ในธรรมนั้น มีอะไรเป็นสมนฺนตฺร-
ปัจจัย ? ปรมฺปรปัจจัย สมนฺนตฺรปัจจัย
ทำนรวบรวมไว้แล้ว, นี่เป็นการรวบรวม
โดยปัจจัย.

^๑ ไป. ตตถ ทูวิโร เหตุ.

ตตถ กตโม ปรมุปรเหตุ ?

ในเหตุ ๒ อย่างนั้น ปรมุปรเหตุ เป็นไฉน ?

คือ

อวิชา^๑ วิชาณตสสุ ปรมุปรเหตุตาย^๒ เหตุ. อญฎากาโร สมนนตฺรเหตุตาย^๓ เหตุ. ยสฺส หิ ยํ สมนนตฺรนิพฺพตฺตติ, โส ตสฺส เหตุปี ชาตนิโรธา พหิ อากาโรโรโร, อากาโรโรโร ทณฺชนิโรโร, ทณฺชนิโรโร ขณฺชนิโรโร. เอวํ เหตุปี ทฺวิโร.

สำหรับผู้รู้แจ้ง มีอวิชาเป็นเหตุ เพราะเป็นปรมุปรเหตุ. มีอาการอย่างอื่นเป็นเหตุ เพราะเป็นสมนันตฺรเหตุ, ก็ภาวะใดมีสมนันตฺรปัจจัยเกิดขึ้น, ภาวะนั้น ก็จัดเป็นเหตุแห่งสมนันตฺรปัจจัยนั้น, คือ เพราะชาติดับ อากาโรภายนอกก็ดับ, เพราะอาการดับ ทณฺชะก็ดับ, เพราะทณฺชะดับ ชณฺชะก็ดับด้วย. แม้เหตุทั้งสองก็อย่างนั้น.

โสปี ปจฺจโย ปฏิจฺจสมุปฺปนฺโน : ยถา อวิชา ปจฺจโย, ตสฺสา ปฺน กิ ปจฺจโย ? อโยนิโส มนสิกาโร. สา กสฺส ปจฺจโย ? สงฺขารานํ, อิติ ปจฺจโย จ สมุปฺปนฺนญฺจ, ตสฺส โภ เหตุ ? อวิชาเยว.^๔ ตถา หิ ปุริมา โภฏฺฐิ น ปญฺญาติ.

ปัจจัยแม้ั้น ก็คือภาวะที่อาศัยซึ่งกันและกันเกิดขึ้นร่วมกัน. เหมือนอย่างอวิชาเป็นปัจจัย, อะไรเป็นปัจจัยแห่งอวิชานั้นอีก ? อโยนิโสมนสิการ. อวิชานั้น เป็นปัจจัยแห่งอะไร ? แห่งสังขารทั้งหลาย. เพราะเหตุนี้ (อวิชา) จึงเป็นปัจจัยและภาวะที่เกิดขึ้นร่วมกัน.

^๑ ไป. อย์ สทฺโท น ทิสฺสติ.

^๒ ไป. อ. ปรมุปรเหตุกาย.

^๓ ไป. อ. เหตุตาย.

^๔ ไป. เอวํ เหตุปี ทฺวิโร. โส ตาหิ ปสฺสิตฺตพฺโ. ปฏิจฺจสมุปฺปาโท ยถา อวิชาปจฺจโย ตสฺส ปฺน กิ ปจฺจโย ? อโยนิโส มนสิกาโร. โส กสฺส ปจฺจโย ? สงฺขารานํ, อิติ ปจฺจโย จ สมุปฺปนฺนํ จ ตสฺส โภ เหตุ ? อวิชาเยว.

ตตถ อวิชชานุสโย อวิชชา-
 ปริยภูจนุสสุ เหตุ ปริมา เหตุ
 ปจฺจนา ปจฺจโย, สปิ อวิชชา
 สงฺขารานํ ปจฺจโย จตฺตฺติ การณฺเห
 สหชาตปจฺจยตาย สมณนฺตรปจฺจยตาย
 อภิสฺนฺทนปจฺจยตาย ปตฺติภูจฺจนา-
 ปจฺจยตาย.^๑

๕๗. กถํ สหชาตปจฺจยตาย
 อวิชชา สงฺขารานํ ปจฺจโย? ยํ จิตฺตํ
 ราคปริยภูจํ, ตตถ อวิชชาปริยภูจนาเนน
 สพฺพํ ปญฺญา ย โคจรํ หนฺติ. ตตถ
 สงฺขารา ติปจฺจยภูจิกา ลทฺธาภูมิกร-
 มหตฺตสฺส^๒ อยํ อวิชชาสทฺสมุปฺปนํ
 วุทฺธิ วิรุฬฺหิ เวปฺลุลตมาปชฺชนฺติ
 จตฺตฺติ การณฺเห ปญฺญา ปหฺยติ.

อะไรเป็นเหตุแห่งปัจจัยและภาวะที่เกิด
 ขึ้นร่วมกันนั้น? อวิชชานั้นเอง. เป็นความ
 จริง เบื้องต้นและที่สุดแห่งอวิชชานั้น
 ย่อมไม่ปรากฏ ด้วยประการฉะนี้.

ในธรรมนั้น อวิชชานุสัย เป็นเหตุ
 คือ เป็นเหตุต้น เป็นปัจจัยหลังแห่ง
 ความกัลุ่มรุมเพราะอวิชชา, อวิชชานั้น
 เป็นปัจจัยแห่งสังขารทั้งหลาย เพราะเหตุ
 ๔ อย่าง คือ เพราะเป็นสหชาตปัจจัย ๑
 เพราะเป็นสมันตรปัจจัย ๑ เพราะเป็น
 อภิสันทนปัจจัย ๑ เพราะเป็นปตติภูจฺจนา-
 ปัจจัย ๑.

๕๗. อวิชชา ชื่อว่าเป็นปัจจัยแห่ง
 สังขารทั้งหลาย เพราะเป็นสหชาตปัจจัย
 อย่างไร? ในจิตที่ถูกราคะกัลุ่มรุมนั้น,
 อวิชชาย่อมกำจัดทางเที่ยวไปแห่งปัญญา
 ทั้งหมด เพราะความกัลุ่มรุมแห่งอวิชชา,
 ในที่นั้น สังขารทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่ง
 ปัจจัย ๓ ก็จะได้รับความเป็นใหญ่ในการ
 ทำภูมิจิตฺตฺติ ปัญญาที่ถึงความเจริญงอกงาม
 ไพบูลย์ ที่เกิดขึ้นพร้อมกับอวิชชานี้
 ย่อมถูกละไปเพราะเหตุ ๔ อย่าง.

^๑ ไป. ตํสหชาตปจฺจยตาย, อ. อภิญฺจนาปจฺจยตาย.

^๒ ไป. อทฺธาภูมิกรามหตฺตสฺส.

กตเมหิ จตุหิ ?

เหตุ ๔ อย่าง เป็นไฉน ?

คือ

อนุสโย ปริยฎฐานํ สํโยชนํ
อุปาทานํ. ตตถ อนุสโย ปริยฎฐานํ
ชาติ ปริยฎจิตตา, สํยุชชติ สํยุตฺตา,
อุปาทียติ อุปาทานปัจจุยา ภโว.

อนุสัย ๑ ปริยฎฐาน ๑ สํโยชน ๑
อุปาทาน ๑. ในเหตุเหล่านั้น อนุสัย
และปริยฎฐาน ได้แก่ ชาติที่ถูกกิเลส
กลุ่มรวม, สํโยชน ได้แก่ กิเลสที่ถูก
ประกอบไว้ คือ ประกอบพร้อมไว้,
อุปาทาน ได้แก่ ภาพที่ถูกยึดมั่น คือ
เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภาพจึงมี.

เอวํ เต สงฺขารา ติวริธา
อุปฺปนฺนา, ภูมิตตา, มหตายํ มคฺเคน
อวินิตฺติตาติ ฅามคตา^๑ อปตฺตวินิตาติปิ
เต สงฺขาราติ วุจฺจติ.

สังขารเหล่านั้น มี ๓ ประการ คือ
เกิดขึ้น ๑ ถึงภูมิ ๑ ส่วนใหญ่ให้กลับ
ไม่ได้ด้วยมรรค ๑ เพราะเหตุนั้น ท่าน
จึงเรียกสังขารเหล่านั้นว่า มีกำลัง และอัน
ปุถุชนบรรเทาไม่ได้แล้ว.

เอวํ สเหตุสมุปฺปนฺนญฺเณน อตฺถิ-
เมว ปฺจฺจุยา สงฺขารานํ ปฺจฺจุโย,
นิตฺตัญฺจํ อปเนตฺวา กุสลํ อกุสลํ กุสโล
จ อกุสโล จ ปกฺขิปิตพฺโพ, วิปាកธมฺมา
อปเนตฺวา วจฺนียํ อวจฺนียํ วจฺนียญฺจ
อวจฺนียญฺจ ปกฺขิปิตพฺพํ, ภวอเปวิริตฺตา
สพฺพสฺสฺสฺสํ ปริกฺขิปิตพฺพํ.

ยังมีสิ่งที่ชื่อว่าปัจจัย เพราะ
อรรถว่าเกิดขึ้นพร้อมกับเหตุ จัดเป็น
ปัจจัย แห่งสังขารทั้งหลายอย่างนี้,
บัณฑิตพึงนำกุศลปัจจัย อกุศลปัจจัยที่
แสดงไขว้แล้วออกไปเสีย แล้วพึงใส่กุศล
ปัจจัย อกุศลปัจจัยใหม่ (เข้าไปแทน).
พึงนำปัจจัยที่ควรกล่าวถึง ที่ไม่ควร
กล่าวถึง ออกจากวิปាកธรรมแล้ว พึงใส่

^๑ ม. นาสณฺณตฺถ อยํ มคฺเคน วินิตฺตตฺตยาติ เต ฅามคตา.

ทส ตถาคตพลาณี จตุตตาริ
 เวสสารชฺชานี ปุณฺณานี อนนฺณวากตํ
 อวิชฺชา สมณนฺตรปจฺจยตาย สงฺขารานํ
 ปจฺจโย, เยน จิตฺเตน สห สมฺปฺปนฺนา
 อวิชฺชา ตสฺส จิตฺตสฺส สมณนฺตรจิตฺตํ
 สมฺปฺปนฺนนฺติ, ตสฺส ยํ สมณนฺตร-
 จิตฺตํ สมฺปฺปนฺนนฺติ ตสฺส ปจฺจิมสฺส
 จิตฺตสฺส ปุริมจิตฺตํ เหตุปจฺจยตาย
 ปจฺจโย, เตन อวิชฺชา เหตุ เตน
 จิตฺเตน อุปาทานํ อโนกาสกตา ภาณํ
 น อุปฺปชฺชนฺติ.

ยา ตสฺส อุปฺปมาทา ธาตุ
 อภิชฺฌามาณฺสทิตฺตา ตธี วิปลลาสา
 อุปฺปชฺชนฺติ อสุภะ สุภานฺติ ทุกฺเข
 สุขนฺติ, ตตฺถ สงฺขารา อุปฺปชฺชนฺติ
 รตฺตา^๑ ทฎฺฐา มฺลสฺส เจตนา,
 ราคปริยฎฺฐาเนน พยาปาทปริยฎฺฐาเนน

ปัจจัยที่ควรกล่าวถึง และไม่ควรถูกกล่าวถึง
 ใหม่ (เข้าไปแทน), เพราะยังไม่พรากไป
 จากภพ บัณฑิตพึงเพิ่มพระสูตรทั้งหมด
 เข้าไป.

กำลังพระตถาคต ๑๐ เวสสารช-
 ฌาน ๔ บุญ สิ่งที่เกิดด้วยการไม่รู้
 อวิชชา จัดเป็นปัจจัยแห่งสังขารทั้งหลาย
 เพราะเป็นสมันนตรปัจจัย, ปุริมจิต
 จัดเป็นปัจจัยแห่งปัจจิมจิต ดวงที่เป็น
 สมันนตรจิต ซึ่งเกิดขึ้นพร้อมกับอวิชชา
 ที่เกิดขึ้นพร้อมกับจิตนั้น ๆ เพราะเป็น
 เหตุปัจจัย, ดังนั้น อวิชชา จึงจัดเป็นเหตุ
 เพราะยังไม่ได้โอกาส แห่งอุปาทาน
 ญาณจึงไม่เกิดขึ้นกับจิตนั้น.

ในอัปฺปมาทธาตุ แห่งญาณนั้น
 ที่ถูกอภิชฌาผูกมัด ย่อมเกิดวิปลาสขึ้น
 โดยนัยเป็นต้นว่า... ในสิ่งที่ไม่งามว่างาม
 ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข... ในวิปลาสนั้น
 สังขารทั้งหลายย่อมเกิดขึ้น โดยมีราคะ
 โทสะ และเจตนาเป็นมูล, ทิฏฐิวิปลาส

^๑ อิตฺตา.

อวิชชาปริยฎฐาเนน ทิฏฐิวิปลลาโส
วตถุนิทุเทเส นิตุทิสิตพุโพ.

บัณฑิตพึงแสดงไขไว้ ในวัดถุนิทเทส
เพราะถูกราคะกลุ่มรุม เพราะถูกพยาบาท
กลุ่มรุม เพราะถูกอวิชชากลุ่มรุม.

ยัม วิปริตจิตโต วิชานาติ อยัม
จิตตวิปลลาโส, ยา วิปริตสญญา
อุปกคณฺหาติ อยัม สญญาวิปลลาโส.
ยัม วิปริตทิฏฐิ อภินิวิสติ, อยัม
ทิฏฐิวิปลลาโส.

ข้อที่ผู้มีจิตวิปริตรู้แจ้ง นี้จัดเป็น
จิตตวิปลาส, ข้อที่ถ้อยต่างไป เพราะมี
สัญญาวิปริต นี้จัดเป็นสัญญาวิปลาส
ข้อที่ผู้มีทิฏฐิวิปริตยึดมั่น, นี้จัดเป็น
ทิฏฐิวิปลาส.

อฏฺฐ มิจฺจตฺตานิ วฑฺฒนฺติ, ตีณิ
อฏฺฐลานิ อโยนิโส มนสิการเ อฺปฺปนฺนํ
วิญฺญาณญจ วิชฺชญจ กโรนฺติ. อิติ
ปุพฺพาปฺรนฺเต อฏฺฐลานาตริตโร สงฺขารา
วฺทฺธิ เวปฺลฺลตํ คจฺจนฺติ.

มิจฉัตตะ ๘ ย่อมเจริญ, อฏศล ๓
อย่าง ย่อมก่อวิญญาน และวิชาให้
เกิดขึ้นในอโยนิโสมนสิการ. ในเบื้องต้น
และเบื้องปลาย สังขารทั้งหลายที่ไม่ยิ่ง
หรือยิ่งกว่าอฏศล ย่อมถึงความเจริญ
ไพบุลย์ ด้วยประการฉะนี้.

เต จ มหตา จ อปฺปฏิวิทิตา
โปโนพฺภวิกา สงฺขารา ภวนฺติ.

ก็สังขารเหล่านั้น เป็นสภาวะใหญ่
ที่บุคคลยังไม่รู้แจ้ง ย่อมก่อให้เกิดภพ
ใหม่ได้.

อิติ เอวํ อวิชฺชา สหชาต-
ปฺจฺจยตาย สงฺขารานํ ปฺจฺจโย
สมนฺนตฺรปฺจฺจยตาย จ.

อวิชา ชื่อว่าเป็นปัจจัยแห่งสังขาร
ทั้งหลาย เพราะเป็นสหชาติปัจจัย และ
เพราะเป็นสมนันตรปัจจัยอย่างนี้ ด้วย
ประการฉะนี้.

๕๘. ถ้า อภิสนุทนาภาเรน
อวิชา สงขารานํ ปัจจัย ?

สา อวิชา เต สงขารา อภิสนุเนติ
ปริปุณรติ. เสยฺยถาปิ นาม อุปลํ วา
ปทุมํ วา ตํ อุทเก วฑฺฒํ อสฺส,
สีเตน วารินา อภิสนุํ ปริสนุทนํ วุฑฺธิ
วิรุฬฺหิ เวปุลฺลตํ อาปชฺชติ. เอว
อภิสนุทนญฺเณ อวิชา สงขารานํ
ปัจจัย.

ถ้า ปฏิภูจนญฺเณ อวิชา
สงขารานํ ปัจจัย ?

เต สงขารา อวิชาเยํ นิสฺสาย
วุฑฺธิ วิรุฬฺหิ เวปุลฺลตํ อาปชฺชนฺติ.
เสยฺยถาปิ นาม อุปลํ วา ปทุมํ วา
ปจฺวี นิสฺสาย ปจฺวี ปฏิภูจาย วุฑฺธิ
วิรุฬฺหิ เวปุลฺลตํ อาปชฺชติ. เอเต
สงขารา อวิชาเยํ ปฏิภูจิตา อวิชาเยํ
นิสฺสาย วุฑฺธิ วิรุฬฺหิ เวปุลฺลตํ คจฺจนฺติ.
เอว ปฏิภูจนญฺเณ อวิชา สงขารานํ
ปัจจัย.

๕๘. อวิชา ชื่อว่าเป็นปัจจัยแห่ง
สังขารทั้งหลาย โดยอาการเป็นเครื่อง
ไหลออกอย่างไร ?

คือ

อวิชานั้นย่อมหลั่งออก ได้แก่
กระจายออก ซึ่งสังขารทั้งหลายเหล่านั้น.
อุบลหรือปทุมเจริญในน้ำ อันน้ำเย็น
ไหลท่วม แผ่นดินไปทั่ว ย่อมถึงความ
เจริญ รุ่งเรือง ไพบูลย์ ชื่อแม้ฉันใด.
อวิชา ก็ชื่อว่าเป็นปัจจัยแห่งสังขาร
ทั้งหลาย โดยอาการเป็นเครื่องไหลออก
ฉันนั้น.

อวิชา ชื่อว่าเป็นปัจจัยแห่งสังขาร
ทั้งหลาย โดยอรรถว่าเป็นที่ตั้งอย่างไร ?

คือ

สังขารทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมถึง
การเจริญ รุ่งเรือง ไพบูลย์ เพราะอาศัย
อวิชา อุบลหรือปทุม อาศัยแผ่นดิน
ตั้งอยู่บนแผ่นดิน จึงถึงความเจริญ
งอกงาม ไพบูลย์ได้ แม้ฉันใด. สังขาร
ทั้งหลายเหล่านี้ก็ตั้งอยู่บนอวิชา อาศัย
อวิชาจึงถึงความเจริญ รุ่งเรือง ไพบูลย์
ได้ ฉันนั้น. อวิชา ชื่อว่าเป็นปัจจัย
แห่งสังขารทั้งหลาย เพราะอรรถว่าเป็น
ที่ตั้ง ด้วยอาการอย่างนี้.

ปุณ รากสทคตสฺส กมฺมสฺส^๑
วิปาเกน ปฏิสนฺธิมฺหิ ภโว นิพฺพตฺตติ,
ตี กมฺมสฺส สพฺพ อภินิวิฏฺฐํ
อญฺญาณวเสน โปโนพฺภวิกา สงฺขาราทิ
วฺจฺจนฺติ, เอวมฺปิ อวิชฺชาปจฺจยา
สงฺขารา อตฺถิ.

ปุณ ปญฺจสุ เย จ เสกฺขา
ปฺคฺคฺลา, เย จ อสฺสญฺเฐสฺมาปตฺตี
สฺมาปฺนฺนา, เย จ ภวคฺตา,^๒ เย จ
อนฺุตคฺตาเยว สํเสทฺธา, เย จ วา
ปฺน อญฺเญ หิ โภจฺจิ อนาคามิภฺภูตา น
เจเตนฺติ น จ ปตฺถเนนฺติ.

เตสํ กิ ปจฺจยา สงฺขารา?

ปุณ รากา อตฺถิ เตสํ สงฺขารานิ
อฺปาทานานิ^๓ จิตฺตมฺนุสฺสรนฺติเยว
อวิปฺกฺกวิปากสมฺมุททา^๔ อสมฺมุจฺฉินฺนปจฺจยา
เตสํ ปุณ จ คโต ภวติ. เอวมฺปิ หิ
อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา.

ข้ออื่นอีก ภพย่อมเกิดขึ้นใน
ปฏิสนธิ เพราะวิบากกรรม ที่ยังเกี่ยวเนื่อง
ด้วยรากะ, ความถึอมนั้ทั้งหมดแห่งกรรม
นั้น ท่านเรียกว่าสังขารที่เกิดใหม่ เพราะ
ความไม่รู้, เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย
สังขารทั้งหลายจึงมีแม้ด้วยอาการอย่างนี้.

ข้ออื่นอีก บรรดาบุคคล ๕ จำพวก
คือ เสกขบุคคล ๑ บุคคลผู้เข้าถึง
อัสฺสญฺเฐสฺมาปฺติ ๑ บุคคลผู้ท่องไปในภพ
๑ บุคคลผู้เกิดในเ้าโคลที่ยังอยู่ใน
ภายใน ๑ บุคคลผู้ไม่กลับมา ไม่คิดและ
ไม่ปรารภนา ๑.

สำหรับบุคคลเหล่านั้น สังขาร
เป็นปัจจัยได้อย่างไร ?

ข้ออื่นอีก สำหรับบุคคลผู้ยังมีรากะ
จิตย่อมระลึกอยู่ซึ่งสังขารอุปาทานนั้นแล
เพราะยังไม่ถอนสิ่งที่มีใช้วิบากและวิบาก
เพราะยังไม่ตัดขาดปัจจัย เขาจึงต้องตก
ไปในสังขารเหล่านั้น, ก็เพราะอวิชชาเป็น
ปัจจัยสังขารจึงมี แม้ด้วยอาการอย่างนี้.

^๑ ไป. อี. กามสฺสล, เอวมฺปิ.

^๒ ไป. ภควตา.

^๓ ไป. อี. อฺปาทาน.

^๔ ไป. อี. สมฺมุท.

ปุณ สา เต น อุปาทานา
 นปี สงฺขารา อตฺถิ, ปุณ เตสํ
 สตฺต อนุสฺยา อสมฺมุหตา อสมฺมุจฺฉินฺนา
 ตทารมฺมณํ ภวติ. วิญฺญานสฺส
 ปติฏฺจาย วิญฺญานปจฺจยา นามรูปิ.
 เอวมฺปิ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา.

ปุณ สา ยํ กิณฺจิกิ กมฺมํ
 อาจยคามิ. สพฺพํ ตํ อวิชฺชาวเสน
 อภิสงฺขริยติ ตณฺหาวเสน จ อลฺลียติ.
 อญฺเฏวเสน จ ตตฺถ อาทีนวมฺปิ
 น ชานาติ.

ตทฺเว วิญฺญานพีชํ ภวติ, สาเยว
 ตณฺหาสิเนเห ภวติ. สาเยว อวิชฺชา
 สมฺโมเหติ. เอวมฺปิ อวิชฺชาปจฺจยา
 สงฺขารา วตฺตพฺพา. อิติ อิมฺหิ
 อากาเรหิ อวิชฺชา สงฺขารานํ ปจฺจโย.

ตตฺถ อวิชฺชาย เหตุํ อโยนิโส
 มนสิกาโร ปจฺจโย โหติ. ตตฺถ

ข้ออื่นอีก อวิชชานั้น ไม่ใช่อุปาทาน
 ทั้งไม่ใช่สังขาร, อนุสัย ๗ อย่าง แห่ง
 บุคคลเหล่านั้น ยังไม่ถูกถอนขึ้น ยังไม่ถูก
 ตัดขาด จึงเป็นอารมณ์แห่งอวิชชานั้น.
 เพราะวิญญานเป็นปัจจัย เหตุเป็นที่ตั้ง
 แห่งวิญญาน นามรูปจึงมี. เพราะ
 อวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี แม้ด้วย
 อាកารอย่างนี้.

ข้ออื่นอีก กรรมที่อวิชชาก่อขึ้นนั้น
 ทั้งหมด ยังถูกปรุงแต่งด้วยอำนาจอวิชชา
 ยังข้องอยู่ด้วยอำนาจแห่งตัณหา บุคคล
 ย่อมไม่รู้จักโทษในอวิชชานั้น เพราะ
 ความไม่รู้.

กรรมนั้นแล มีวิญญานเป็นพีช,
 อวิชชานั้น มีตัณหาเป็นยางเหนียว.
 อวิชชานั้น ได้แก่ ความหลงพร้อม
 นั้นเอง. บัณฑิตทั้งหลายพึงกล่าวว่
 เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี.
 แม้ด้วยอาการอย่างนี้ อวิชชาชื่อว่า
 เป็นปัจจัยแห่งสังขารทั้งหลาย ด้วยอาการ
 เหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

ในข้อนั้น เหตุแห่งอวิชชา มีความ
 ไม่ใส่ใจโดยแยบคายเป็นปัจจัย. ในอวิชชา

° ไป. อวิชชาย โภ เหตุ.

อภิจุเฉโท อัย ตตถ ตติยं ผล^๑
 นีวตติ, อัย ปฏิสนธิ. ตตถ ปุณพภโว
 โย อเวจฺเฉโท อสมุคฺฆาตณฺเฏเจเน อัย
 อนุสโย.

ยถา ปฏากั วา สาฏากั วา
 เทว ชนา ปิเพสฺสุ จ เอกา วา
 พลวา^๒ อสฺส นีวาฏฺสเสสฺสุ, น ปน
 ปิเพสฺสุ โสเสยฺย. ตตถ ยํ สีเนหา
 อาโปธาทุ อนุปฺปลนา^๓ โสเสตพฺพา.
 อุณฺหธาตุมาคมฺม สเจ ปุณ ตํ
 อากาเส นิกฺขิเปยฺย ตํ อสฺสสาเวน
 เยภุยฺยตริ สีเนหมาปชฺเชยฺย, น หิ
 อนาคตุมาคมฺม เตโชธาทุ ปริเสสํ คจฺเจยฺย.
 เอวเมว ภวคฺคปรมาปี สมาเป็นตติ น
 อนุรูปสฺส สมุคฺฆาตาย สํวตตติ. เต หิ
 อาลยนฺติ สมุสนฺติ, น จ ตณฺหาย
 ตณฺหาปหานํ คจฺจนฺติ. ตตถ โส
 อสมุคฺฆาโต. อวิชฺชาย อนุสโย จ
 จิตฺตสฺส สมฺปฺลิโพธ, อิทํ ปริยฺยจฺานํ.

นั่น การตัดขาดซึ่งยังผลที่ ๓ ให้หวนกลับ,
 นี้จัดเป็นปฏิสนธิ. ภาพใหม่ที่ยังไม่ขาดลง
 จัดเป็นอนุสัย เพราะยังไม่ถูกถอนขึ้น.

เหมือนคน ๒ คนบิดธงแผ่นผ้า
 หรือผ้าสาฎกกันอยู่ คนหนึ่งซึ่งมีกำลัง
 มากกว่า ได้ผ้านั้นไปนุ่ง ก็แต่ผ้านั้นยังไม่
 แห้งเพราะการบีบ อาโปธาทุที่เหนียว
 เปียกขึ้น ในผ้านั้นอันเขาพึงทำให้แห้ง.
 ก็ถ้าเพราะค้ำึงถึงอุณฺหธาตฺ เขาจึงตาก
 ผ้านั้นไว้ที่กลางแจ้ง ผ้านั้นพึงเปียกขึ้น
 มากกว่าเดิม เพราะน้ำค้าง, ความจริง
 ผ้านั้นแห้งไม่ได้ หากไม่ได้เตโชธาทุ
 ฉนฺโด. สมบัติถัดจากภวคฺคพรหมก็ยังไม่
 เป็นไปเพื่ออันถอนขึ้นซึ่งอนุรูป ฉนฺนํ
 เหมือนกัน, เพราะสมบัตินั้นยังถูก
 ลูบคล้ำจับต้องได้, จึงยังไม่ถึงการละ
 ตณฺหาได้ด้วยตณฺหา ในที่นั้น อนุสัย
 นั้นจึงชื่อว่ายังถอนไม่ได้. อนึ่ง อนุสัย
 แห่งอวิชชา จัดเป็นความกังวลหลัก
 ของจิต. นี้จัดเป็นปริยฺยจฺาน.

๑ ไป. พล.
 ๒ ไป. พล. วา.
 ๓ อ. อนุปฺปลเนน.

ยถาภูตํ วิญญานสฺส อปฺปฏิเวโธ
 อຍံ อวิชาอาสาโว. อวิชา วิญญาน-
 พีชํ ภวติ. ยํ พีชํ โส เหตุ น
 สมุจฺฉิขฺขติ, อสมุจฺฉิขฺขนฺโต ปฏิสนฺนุเทหติ.
 ปฏิสนฺนุทหนฺโต น สมุคฺฆาตํ^๑ คจฺฉติ.

อสมุคฺฆาตํ จิตฺตํ ปรีโยนทฺตติ,^๒
 ปรีโยนทฺตจิตฺโต ยถาภูตํ นปฺปชานาติ,
 อิติ สวิญญานสฺส^๓ สาสวตฺถุ,
 อวิชาชฺตฺถุ, เหตุชฺตฺถุ, อวฺจฺเจทฺตฺถุ,^๔
 อนิวตฺตฺถุ, ผลชฺตฺถุ. ปฏิสนฺนุชฺตฺถุ,
 ปุณฺนพภวตฺถุ, อสมุคฺฆาตชฺตฺถุ, อนุสยชฺตฺถุ,
 ปรียฺภูจฺจานชฺตฺถุ, อปฺปฏิเวธชฺตฺถุ.

เอตฺตาวตฺตา อวิชาชาย เขตฺตํ
 นิทฺธิฏฺฐํ ภวติ. อຍံ วุจฺจเต ปรีกฺขารโ
 นาม หารโ.

การยังไม่แทงตลอดวิญญานตาม
 ความเป็นจริง นี้จัดเป็นอวิชาสวะ.
 อวิชาจัดเป็นพีชแห่งวิญญาน ซึ่งเป็น
 พีชที่เป็นเหตุยังตัดไม่ขาด. เมื่อยังตัด
 ไม่ขาด จึงยังสะสมอยู่. เมื่อยังสะสมอยู่
 จึงถอนขึ้นไม่ได้.

จิตที่ยังถอนอวิชาขึ้นไม่ได้ ย่อม
 ถูกรัดรั้ง, ผู้มีจิตถูกรัดรั้ง, ย่อมไม่ทราบชัด
 ตามความเป็นจริง, จิตที่เป็นไปกับ
 ด้วยวิญญาน ชื่อว่ามีอสวะเป็นอรรถ,
 มีอวิชาเป็นอรรถ, มีเหตุเป็นอรรถ,
 มีอวัจเจทะ(การตัดไม่ขาด) เป็นอรรถ,
 มีอนิวตติ (การไม่หวนกลับ) เป็นอรรถ,
 มีผลเป็นอรรถ, มีปฏิสนธิเป็นอรรถ,
 มีภพใหม่เป็นอรรถ, มีการถอนขึ้นไม่ได้
 เป็นอรรถ, มีอนุสัยเป็นอรรถ, มีปรียฺภูจฺจาน
 เป็นอรรถ, มีอฺปฺปฏิเวธเป็นอรรถ, ด้วย
 ประการฉะนี้.

ขอบเขตแห่งอวิชา ย่อมเป็นอัน
 ท่านแสดงไขไว้แล้ว ด้วยคำมีประมาณ
 เท่านั้น. นี้ท่านเรียกว่าปรีกขารหาระ.

^๑ อ. อคฺฆมฺภา.

^๒ โป. ปรีโยนทฺติ, อ. ปรีโยนทฺติ.

^๓ โป. สวิญญานสฺส.

^๔ อ. เอตฺตฺถุเร น ทิสฺสติ.

๕๙. ตตถ กตโม สมารโปโน^๑
หาไร ?

อุคฺชฏิตมฺหิ ตมฺหิ สนฺตญฺจ
เววจัน^๒ วิตฺถารํ ปน วตฺตพฺพํ.
วิตฺถารวริํ จิตฺตญฺญา อยํ สมารโปโน
หาไร.

ตตถ นามนิตฺเตโส อุปฺฆฏกา
วตฺตญิตฺเตโส เววจัน วตฺตญฺโต วิตฺถาโร.
ยถา ก็ ? โย ภิกฺขเว อนตฺตา
ฯเปฯ ปหาตพฺโพ,^๓ อยํ อุปฺฆฏนา.

ตตถ กตโม สมารโปโน ?

ภิกฺขเว น วตฺตพฺพํ, รูปราคะ วา
นามนฺตปฺหาตพฺพํ.^๔ ยาว วิญฺญาณนฺติ
วิตฺถาเรน กาทพฺพานิ. อวิชฺชา ตา

๕๙. ในข้อนั้น สมารโปนหาระ
เป็นไฉน ?

คือ

ก็บัณฑิตพึงกล่าวคำไวพจน์ที่มีอยู่ใน
ในคำที่ถูกย่อไว้ให้นั้นให้พิสดาร. วิธีพิสดาร
จัดเป็นสิ่งที่ควรรู้ว่าวิจิตร นี้จัดเป็น
สมารโปนหาระ.

ในสมารโปนหาระนั้น การแสดงไข
นาม จัดเป็นความย่อ การแสดงไขวัตถุ
จัดเป็นไวพจน์ สิ่งที่เป็นวัตถุ จัดเป็น
ความพิสดาร. เหมือนอะไร ? เหมือน
ข้อว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลาย
พึงละฉันทราคะ ในสิ่งที่เป็นอนัตตาเสีย
ฯลฯ นี้จัดเป็นความย่อ.

ในข้อนั้น สมารโปนหาระเป็นไฉน ?

คือ

ไม่มีคำอะไรที่ต้องกล่าว, รูปราคะ
ที่ยังมีนาม พระโยคาวจรพึงละเสีย.
บัณฑิตพึงขยายไปให้พิสดาร จนถึง

^๑ ไป. อ. สมารโปนหาไร, เอมุปริปี.

^๒ ไป. สนฺตญฺจ เวจัน.

^๓ ไป. ยา ภิกฺขเว วตฺตโต ปหาตพฺโพ. ดูเทียบ ส.ข. ๑๗/๓๓๙/๒๑๘.

^๔ ม. นามนฺตปฺหาตพฺพํ.

โอบมุเมน ปณฺญาเปตพฺพา, อัย
สมาโรปนฺ. นิสฺสิตจิตฺตสฺส ๑ มตฺติโก
๑ นิสฺสโย ตณฺหา ๑ ทิฏฺฐิ ๑.

ตตฺถ ทิฏฺฐิ อวิชฺชา, ตณฺหา
สงฺขารํ, ตตฺถ ทิฏฺฐิปัจฺจยา ตณฺหา,
อิมํ อวิชฺชาปัจฺจยา สงฺขารํ. ตตฺถ
นิสฺสิตํ วิญฺญาณํ, อิทํ สงฺขารปัจฺจยา
วิญฺญาณํ ยาว ชรามรณํ, อิทํ
สงฺขิตฺเตน ภาสิตํ อวสิฏฺฐํ ปโรปยติ.

อนิสฺสิตสฺส จลิตํ^๑ นตฺถิติ^๒
ตสฺส เอวํ ทิฏฺฐิยา ตณฺหา ๑
ปหานํ ตตฺถ ทิฏฺฐิอวิชฺชานิโรธาย ภูตํ
วิญฺญาณํ สรคฺกุจฺจานิเยสฺส ธมฺเมสฺส ตํ
ตํ ธมฺมํ อฺเปจฺจ^๓ อณฺเฏ ธมฺมํ
ธาวติ มกฺกโกปมตฺตาย, อถ ชฺวสฺส
ปริตฺเตสฺส ธมฺเมสฺส สรคฺกุจฺจานิเยสฺส

คำว่า วิญฺญาณ. อวิชฺชา บัณฑิตพึงทำ
ให้ปรากฏโดยข้ออุปมา, นี้จัดเป็น
สมาโรปนหาระ. ก็สำหรับจิตที่ยังถูกกิเลส
อาศัยย่อมมีทั้งตัณหา และทิฏฐิผู้อาศัย
ที่หยาบ.

ในข้อนั้น ทิฏฐิ ได้แก่ อวิชฺชา,
ตัณหา ได้แก่ สังขาร, ในเหตุนี้ เพราะ
ทิฏฐิเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี, เพราะ
อวิชฺชาเป็นปัจจัย สังขารเหล่านี้จึงมี.
ในสมาโรปนหาระนั้น วิญฺญาณเป็นผู้
อาศัย, เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมี
วิญฺญาณนี้ (พึงขยายความไป) จนถึงชรา
และมรณะ เมื่อก้าวโดยย่อ วิญฺญาณนี้
จึงชื่อว่ายังเหลืออยู่.

คำว่า สำหรับผู้ไม่มีตัณหาและ
ทิฏฐิอาศัย ย่อมไม่มีความหวั่นไหว
ความว่า ผู้นั้นย่อมละทิฏฐิและตัณหา
ได้ด้วยอาการอย่างนี้ คือ ในเหตุนี้
วิญฺญาณที่เกิดมีเพราะทิฏฐิ และอวิชฺชา
ดับไป เข้าไปหาธรรมนั้น ๆ บรรดาธรรม
ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนดแล้ว ย่อมวิง

^๑ อ. จลิตฺตํ.

^๒ ส.สพ. ๑๘/๑๑๐/๗๔, พ.ย. ๒๕/๑๖๑/๒๐๘.

^๓ ป. อ. อฺเปยฺย.

ฉนุทธาโค นตฺถิ กุโต ตโต จลนา,
อหิมตฺเตสฺส สตฺเตสฺส จิตฺตํ นิเวสฺสยติ
ตํ อปติฏฺฐจิตฺตํ วิญญฺญาณํ อนาหารํ
นिरุชฺฌติ วิญญฺญาณนโรธา นามรูปนโรธ
ยาว ชรามรณนโรธ. อยํ สมารูปโน.

ตตฺถ ภาควเสน วิญญฺญาณสฺส
จลิตํ สปริคฺคโห, ตสฺมี จลิตเ อสติ
โย ปริกิลเโสปจาโร ติวโร อคฺคิ
ปฏฺิปปสฺสทฺโร ภาวติ. เตนาห จลิตเ
อสติ ปสฺสทฺธิ โหติ.^๑

ตตฺถ ยํ สมารูปนา ปสฺสทฺธ-
กาโย สุขํ เวเทติ, สุขิโน จิตฺตํ
สมาธิยติ.^๒ ยาว วิมุตฺตมิตฺติ^๓
ญาณทสฺสนํ ภาวติ.

ไปหาธรรมอื่น มีอุปมาดังลิง ก็แต่ว่า
สำหรับวิญญานนั้นย่อมไม่มีฉันทราคะ
ในธรรมนิดหน่อย ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งความ
กำหนด จะมีความหวั่นไหวแต่ที่ไหน,
วิญญานที่ไม่ยังจิตซึ่งอิงอาศัยในสัตว์
จำนวนมากให้ตั้งขึ้น ย่อมดับไปอย่างไร
สิ้นอาหาร เพราะวิญญานดับ นามรูป
จึงดับ (พึงขยายความไป) จนถึงชราและ
มรณะจึงดับ. นี้จัดเป็นสมาโรปนหาระ.

ในข้อนั้น เมื่อไม่มีความหวั่นไหว
แห่งข้อกำหนด วิญญานที่หวั่นไหว
เพราะราคะ ไฟ ๓ กองที่ใกล้ต่อกิเลส
ก็ย่อมสงบระงับ. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มี
พระภาคจึงตรัสว่า เมื่อไม่มีความ
หวั่นไหว ย่อมมีความสงบระงับ.

ในสมาโรปนหาระนั้น มีข้อความว่า
ภิกษุผู้มีกายสงบระงับ ย่อมอยู่สบาย,
จิตของภิกษุผู้มีความสุขก็ตั้งมั่น. (พึง
ขยายความไป) จนถึงความว่า ย่อมมี
ญาณทัสสนะว่า หลุดพ้น.

^๑ ไป. จลิตเ อสนุเต ปสฺสทฺธิ, ม.จ. ๑๔/๗๕๑/๔๗๙.

^๒ ส.สพ. ๑๘/๑๔๔/๙๘.

^๓ ไป. วิมุตฺตมิตฺติ, อ. วิมุตฺโตมุนีติ.

โส อาสวานํ ขยา จ วิมุตติ
 โน อุปปชฺชติ. ตสฺส อุปปตฺติสฺส
 อาคตฺติคตฺติยา อสนฺนตฺติยา เนวฺธ น หุริ
 น อุภยมนฺตเรน. เอเสว นฺโต^๑
 ทุกฺขสฺสชาติ^๒ อนฺุปาทีเสสา นิพฺพานธฺาตุ.
 อิทมฺสฺส สุตฺตสฺส มชฺเฌ สมาริปตํ
 ปฏฺิจจสมุปฺปาเท จ วิมุตฺติยํ จ โยโค
 น จ เอตํ ตสฺส สงฺฆิตฺตเตน ภาสิตสฺส
 วิตฺถาเรน. อตฺถํ วิภชฺชนฺตฺติ. อยํ
 วุจฺจเต สมาริปโน หาโร.^๓

น จ สงฺกิลฺลสภาคิเยน สุตฺเตน
 สงฺกิลฺลสภาคิโย เย จ ธมฺมา สมาริ-
 ปยิตพฺพา นาณฺุเบ. เอวํ วาสนาภาคิเย
 นิพฺเพธภาคิเย. อยํ สมาริปโน หาโร.

อิเม โสฬส หารา.

สุวีสฺส มหาภจฺจายนฺสฺส ชมฺพวน-
 วาสินเ เปฏโกปเทศ ปณฺุจมา ฎฺมิ.^๔

ก็เพราะสิ้นอาสวะ วิมุตติย่อมเกิด
 หาเกิดเพราะยังไม่สิ้นอาสวะไม่. เมื่อไม่มี
 การมาและการไป โลกนี้ โลกหน้าก็ไม่มี
 ระหว่างโลกทั้งสองก็ไม่มี. นี้แหละชื่อว่า
 นิพพานเป็นที่สุดทุกข. ดังนั้น ข้อนี้จัดเป็น
 อนฺุปาทีเสสนิพพานธฺาตุ. บัณฑิตยังไม่
 แจกข้อความที่ยกขึ้นไว้ ท่ามกลาง
 พระสูตร และที่ประกอบไว้ในปฏฺิจจ-
 สมุปฺปาต และวิมุตติ ที่ท่านกล่าวไว้
 โดยย่อ นั้นโดยนัยพิสดาร. นี้ท่านเรียกว่า
 สมาริปนหาระ.

สังกิลฺลสภาคิยสูตร ท่านไม่ได้ยก
 ขึ้นแสดงโดยสังกิลฺลสภาคิยสูตร ทั้งธรรม
 เหล่าอื่นก็ไม่ได้ยกขึ้นแสดงด้วย. ใน
 วาสนาภาคิยสูตร ในนิพเพธภาคิยสูตร
 ก็ฉันนั้น. นี้จัดเป็นสมาริปนหาระ.

หาระมี ๑๖ ประการเหล่านี้แล.

ปณฺุจมฎฺมิ ในเปฏโกปเทศปกรณ์
 ของท่านพระมหาภจฺจายนะผู้แก้วล้าดี
 ผู้อยู่ ณ ป่าไม้หว่า (จบแล้ว).

^๑ โป. อี. เอเสวตฺโต.

^๒ พ.อ. ๒๕/๑๖๑/๒๐๘.

^๓ โป. สมาริปนาหาโร.

^๔ โป. อี. ปณฺุจมฎฺมิสฺสทฺธิ.

๖. สุตตตฤถสมุจจยภุมิ ภุมิว่าด้วยการรวบรวมอรรธแห่งพระสุตร

๖๐. พุทธานิ ภควนุตานิ สาสนนิ
ติวิเรน สงคหิ คจจติ, ขนุเรสุ ธาตุสุ
อายตเนสุ จ.

ตตฤถ ปญจกขนุธา รูปกขนุโร
ยว วิญญานกขนุโร. ทส รูปอายตนา
นิจกขุ รูปา จ ยว กาโย โผฏฐพพา^๑
จ, อัย รูปกขนุโร.

ตตฤถ จ เวทนากายา
เวทนากขนุโร. จกขุสมุผลสุสชา เวทนา
ยว มโนสมุผลสุสชา เวทนา, อัย
เวทนากขนุโร.

ตตฤถ จ สญญากายา
สญญากขนุโร, รูปสญญา ยว
ธมฺมสญญา อิเม จ สญญากายา,
อัย สญญากขนุโร.

๖๐. คำสอนของพระผู้มีพระภาค
พุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมถึงการประมวลลง
โดยธรรม ๓ ประการ คือ ชั้นธิ ๑ ธาตุ
๑ อายตนะ ๑.

ในธรรมเหล่านั้น ชั้นธิ ๕ ได้แก
รูปชั้นธิ ไปจนถึงวิญญานชั้นธิ.
รูปายตนะ ๑๐ อันได้แกจักกายตนะ
คู่กับรูปายตนะ ไปจนถึงกายายตนะ
คู่กับโผฏฐัพพายตนะ, นี้จัดเป็นรูปชั้นธิ.

ในชั้นธิ ๕ นั้น กองแห่งเวทนา ๖
จัดเป็นเวทนาชั้นธิ อันได้แกจักขุ-
สัมผัสสชาเวทนา ไปจนถึงมโน-
สัมผัสสชาเวทนา, นี้จัดเป็นเวทนาชั้นธิ.

ในชั้นธิ ๕ นั้น กองแห่งสญญา ๖
จัดเป็นสญญาชั้นธิ, อันได้แกรูปสญญา
ไปจนถึงธมฺมสญญา เหล่านี้ชื่อว่ากอง
แห่งสญญา ๖, นี้จัดเป็นสญญาชั้นธิ.

^๑ อ. กาโย โผฏฐพพา.

ตตถ ฉ เจตนากายา สงฆารก-
ขนุโร, รูปสญเจตนา ยาว ฐมม-
สญเจตนา อิเม ฉ เจตนากายา, อัย
สงฆารกขนุโร.

ตตถ ฉ วิญญาณกายา
วิญญานกขนุโร, จกขุวิญญาณิ ยาว
มโนวิญญาณิ อิเม ฉ วิญญาณกายา,
อัย วิญญาณกขนุโร.

อิเม ปญจกขนุธา.

เตสสิ กา ปริญญา?

อนิจจํ ทุกขํ สญญํ^๑ อนตตาทิ
เอสา เอเตสสิ ปริญญา.

ตตถ กตโม ขนุตฺโต?

สมุหตฺโต ขนุตฺโต, ปุณฺชตฺโต
ขนุตฺโต, ราสตฺโต ขนุตฺโต. ตํ ยถา

ในชั้นที่ ๕ นั้น กองแห่งเจตนา ๖
จัดเป็นสังขารชั้นที่ ๕ อันได้แก่รูปสญเจตนา
ไปจนถึงธัมมสญเจตนา เหล่านี้ชื่อว่า
กองแห่งเจตนา ๖, นี้จัดเป็นสังขารชั้นที่ ๕.

ในชั้นที่ ๕ นั้น กองแห่งวิญญาณ
๖ จัดเป็นวิญญาณชั้นที่ ๕, อันได้แก่จักขุ-
วิญญาณ ไปจนถึงมโนวิญญาณ เหล่านี้
ชื่อว่ากองแห่งวิญญาณ ๖, นี้จัดเป็น
วิญญาณชั้นที่ ๕.

ธรรมเหล่านี้ จัดเป็นชั้นที่ ๕.

การกำหนดรู้ ชั้นเหล่านั้น
เป็นอย่างไร ?

คือ

การกำหนดรู้ว่า อนิจจัง ทุกขัง
สญญัง ได้แก่ อนัตตา นี้จัดเป็น
การกำหนดรู้ชั้นเหล่านั้น.

ในชั้นที่ ๕ นั้น อรรถว่าชั้นที่
เป็นไหน ?

คือ

อรรถว่าชั้นที่ ใช้ในความหมายว่า
รวบรวม อรรถว่าชั้นที่ ใช้ในความหมาย

^๑ ไป. สญญา.

ทพุกุขนุโธ วนกุขนุโธ ทารุกุขนุโธ
 อคคิกุขนุโธ อุทกกุขนุโธ วายุกุขนุโธ
 อิติ เอว ฺขนุเรสุ สพพสงคฺโหว เอว
 ขนุตฺโถ.

ว่ากลุ่ม, อรรถว่าชั้น ใช้ในความหมาย
 ว่ากอง. ดังคำที่ว่า กองทัพพะ(สัมภาระ)
 หมูไม้ กองฟืน กองไฟ กลุ่มน้ำ กลุ่มลม
 ในชั้นทั้งหลายก็ฉนั้น อรรถว่าชั้น
 สงเคราะห์เข้า ในความหมายทั่วไป
 ด้วยประการฉะนี้.

ตตฺถ อฏฺฐารส ธาตุโย
 จกฺขุธาตฺ รุปรธาตฺ จกฺขุวิญญานธาตฺ
 ๗เป๗ มโนธาตฺ ธมฺมธาตฺ
 มโนวิญญานธาตฺ. เอตธาโย อฏฺฐารส-
 ธาตุโย.

ในธรรมเหล่านั้น ธาตุมี ๑๘
 ประการ คือ จักขุธาตฺ รูปธาตฺ จักขุ-
 วิญญานธาตฺ ๗๗ มโนธาตฺ ธัมมธาตฺ
 และมโนวิญญานธาตฺ. เหล่านี้ ชื่อว่า
 ธาตุ ๑๘.

ตาสํ กา ปริณฺณา?

การกำหนดรู้ ธาตุเหล่านั้น
 เป็นอย่างไร ?

คือ

อนิจจํ ทุกฺขํ สฺญญํ^๑ อนตฺตาติ
 เอเสา เอตาสํ ปริณฺณา.

การกำหนดรู้ว่า อนิจจัง ทุกขัง
 สฺญญัง ได้แก่ อนัตตา นี้จัดเป็น
 การกำหนดรู้ธาตุเหล่านั้น.

^๑ ไป. ตาสํ ปริณฺณา.

^๒ ไป. สฺญญา. เอวมุปริปี.

ตตถ โภ ธาตุอุตถุโธ ?

วุจฺจเต. อวยวตฺถุโธ ธาตุอุตถุโธ.
อวยโวติ? จกฺขุโน^๑ ปสฺสาทิ จกฺขุธาตุ.
เอวํ ปณฺจสุ ธาตุสุ ปุณฺ ราก-
ววจฺเจตฺถุโธ ธาตุอุตถุโธ. ววจฺจินฺนา หิ
จกฺขุธาตุ. เอวํ ปณฺจสุ ปุณฺราห
เอกนฺตฺติปกตฺยตฺถเนน ธาตุอุตถุโธติ วุจฺจเต.

ตํ ยถา, ปกตฺติยา อยํ ปุริโส
ปิตฺติโก เสมุหิโก วาติโก สนฺนิปาติโกติ
เอวํ ปกตฺติจกฺขุธาตุ ทสนฺนํมฺปิ ยา^๒ จ
สพฺเพสุ อินฺทฺริเยสุ ฯเปฯ วิสภาคตฺถุโธ
ธาตุอุตถุโธ.

ในธาตุเหล่านั้น อรรถแห่งธาตุ
เป็นอย่างไร ?

ข้าพเจ้าจะเฉลยดังต่อไปนี้. อรรถ
แห่งอวัยวะ (ส่วนประกอบ) ก็คืออรรถ
แห่งธาตุ. อะไรคืออวัยวะ? ความรู้สึก
ทางตา ก็คือจักขุธาตุ. ในธาตุ ๕ ก็เป็น
อย่างนี้. อีกอย่างหนึ่ง อรรถแห่งการ
ตัดราคา ก็คืออรรถแห่งธาตุ. เพราะว่า
จักขุธาตุถูกตัดแล้ว. ในธาตุทั้ง ๕ ก็เป็น
อย่างนี้. ท่านกล่าวไว้อีกข้อหนึ่งว่า อรรถ
แห่งลักษณะตามปกติก็คืออรรถแห่งธาตุ.

ดังคำที่ว่า ตามปกติ ชายผู้นี้
เป็นโรคดี เป็นโรคเสมหะ เป็นโรคลม
เป็นโรคสันนิบาต ... ปกติจักขุธาตุ แห่ง
ธาตุทั้ง ๑๐ ก็อย่างนั้น ธาตุในอินทรีย์
ทั้งหลายทั้งปวง ฯลฯ อรรถแห่งธาตุ
ใช้ในความหมายว่าแตกต่างกันบ้าง.

^๑ ไป. จกฺขุ โน.

^๒ ไป. ทสนฺนํ มฺปิยา.

ตตถ กตมานิ ทวาทสายนานิ?^๑

ในธรรมเหล่านั้น อายตนะ ๑๒
เป็นไฉน ?

คือ

จ อชฺฌตฺติกาณิ จ พาทิรานิ.
จกฺขายตฺนํ ยาว มนายตฺนนฺติ
อชฺฌตฺติกํ, ฐปายตฺนํ ยาว
ธมฺมายตฺนนฺติ พาทิรํ. เอตานิ ทวาทส
อายตฺนานิ.

อายตนะภายใน ๖ อายตนะ
ภายนอก ๖. จักขายตนะไปจนถึง
มนายตนะ นี้จัดเป็นอายตนะภายใน,
ฐปายตนะไปจนถึงธัมมายตนะ นี้จัดเป็น
อายตนะภายนอก. อายตนะ ๑๒ อย่าง
เหล่านี้.

เอเตสํ กา ปริญญา ?

การกำหนดรู้ อายตนะเหล่านั้น
เป็นอย่างไร ?

คือ

อนิจฺจํ ทุกฺขํ สุนฺณํ^๒ อนตฺตาติ,
เอสา เอเตสํ ปริญญา.

การกำหนดรู้ว่า อนิจจัง ทุกขัง
สฺยญฺง ได้แก่ อนัตตา นี้จัดเป็น
การกำหนดรู้อายตนะเหล่านั้น.

อปี จ ทฺวิธา ปริญญา
ภาตปริญญา^๓ จ ปหานปริญญา จ.
ตตถ ภาตปริญญา นาม อนิจฺจํ

อีกอย่างหนึ่ง การกำหนดรู้มี
๒ อย่าง คือ ญาตปริญญา (การกำหนด
รู้ขั้นรู้จัก) ๑ ปหานปริญญา (การกำหนด

^๑ ไป. ตตถ ทวาทสายนานิ กตมานิ ?

^๒ ไป. สฺยญา. เอวมฺปริปี.

^๓ ไป. อี. ภาตปริญญา.

ทุกขั สุนฺณัม^๑ อนตฺตาทิ, เอสา ฌาต-
ปริญญา. ปหานปริญญา ปน ฌนฺท-
ราคปฺปหานา, เอสา ปหานปริญญา.

ตตถ กตโม อายตฺนตฺโต ?

วุจฺเจเต. อาการตฺโต อายตฺนตฺโต
ยถา สฺวณฺณกาโร ทุพฺพณฺณกาโร,^๒
ยถา ทฺวิหิ เตหิ อากาเรหิ เต เต
คาวา อุตฺตติฏฺฐนฺติ.

เอวํ เอเตหิ จิตฺตเจตฺตสิกา คาวา
อุตฺตติฏฺฐนฺติ กมฺมกิลฺเลสา ทุกฺขธมฺมา จ.
ปฺนฺราห. อายทานตฺโต อายตฺนตฺโต.
ยถา รณฺโณ อายทาเนหิ อายิ ภาวติ.
เอวํ อายทานตฺโต อายตฺนตฺโต.

รู้ชั้นละ) ๑. บรรดาการกำหนดรู้ ๒ อย่าง
นั้น ที่ชื่อว่าญาตปริญญา ได้แก่
การกำหนดรู้ว่า อนิจจัง ทุกขัง สุนฺณมฺยัง
ได้แก่ อนัตตา นี้จัดเป็นญาตปริญญา.
ส่วนที่ชื่อว่าปหานปริญญา ได้แก่ การ
กำหนดรู้การละชั้นทราคะ, นี้จัดเป็น
ปหานปริญญา.

ในข้อนั้น อรรถว่าอายตนะ
เป็นไฉน ?

คือ

ข้าพเจ้าจะเฉลย ดังต่อไปนี้.
อรรถว่าอายตนะ ใช้ในความหมายว่า
อาการ เหมือนคำว่า สฺวณฺณการ
(รูปร่างดี) ทุพฺพณฺณการ (รูปร่างไม่ดี)
และเหมือนคำว่า โคทั้งหลายเหล่านั้น
ย่อมลุกขึ้นยืน โดยอาการ ๒ อย่าง
เหล่านั้น.

ฝูงโคซึ่งเปรียบดังจิต และเจตสิก
เหล่านี้ ทั้งทุกขธรรมซึ่งได้แก่กรรมกิลเลส
ย่อมปรากฏขึ้น ด้วยอาการเหล่านั้น
ชั้นนั้น. ท่านกล่าวไว้อีกว่า อรรถว่า
อายตนะ ยังใช้ในความหมายว่า

^๑ ไป. สุนฺณมา. เอวมฺปิริ.

^๒ ไป. สฺวณฺณกาโร ทุพฺปกาโร, อี. สฺวณฺณกาโร ทุพฺปกาโร.

อายทานะ (ให้ส่วย) ได้อีก เหมือนคำว่า พระราชาย่อมได้รับความเจริญ เพราะ การให้ส่วย อรรถว่าอายตนะใช้ในความ หมายถึงอายทานะ ด้วยประการฉะนี้.

๖๑. จตุตตาริ อริยสัจจานิ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มคฺโค จ. ทุกข์ ยถา สมาสเน ธมฺมาจริยํ มานสญฺจ, สมุทัย สมาสเน อวิชฺชา จ ตณฺหา จ, นิโรธ สมาสเน วิชฺชา จ วิมุตฺติ จ, มคฺโค สมาสเน สมถิ จ วิปัสสนา จ.

ตตฺถ กตเม สตฺตตีส โพิธิปกฺขิกา ธมฺมา ?

จตุตตาริ สติปฏฺฐานา ยาว อริโย อฏฺฐังคิโก มคฺโค, เอวเมเต สตฺตตีส โพิธิปกฺขิกา ธมฺมา. เย ธมฺมา อตีตानาคตปจฺจุปนฺนํ พุทฺธานํ ภควนฺตํ ปจฺเจกพุทฺธานํ สวากานํ จ นิพฺพานาย สํวตฺตนฺตตีติ. โส มคฺโค.

๖๑. อริยสัจมี ๔ อย่าง คือ ทุกข์ ๑ สมุทัย ๑ นิโรธ ๑ มรรค ๑. ทุกข์ โดยย่อ ได้แก่ ธัมมาจริยะ (การไม่ประพฤติธรรม) และมานสะ (ฉันทะมีในใจ). สมุทัย โดยย่อ ได้แก่ อวิชชาและตณหา. นิโรธ โดยย่อ ได้แก่ วิชชาและวิมุตติ. มรรค โดยย่อ ได้แก่ สมถะและวิปัสสนา.

ในข้อนั้น โพิธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ เป็นไฉน ?

คือ สติปัฏฐาน ๔ ไปจนถึงอริยมรรคมี องค์ ๘, ธรรมเหล่านี้จัดเป็นโพิธิปักขิย- ธรรม ๓๗ ประการ ซึ่งเป็นธรรมที่เป็นไป เพื่อพระนิพพาน สำหรับพระผู้มีพระภาค พุทธเจ้าทั้งหลาย พระปัจเจกพุทธเจ้า ทั้งหลายและพระสาวกทั้งหลาย ทั้งที่เป็น อดีต อนาคต และปัจจุบัน. ธรรมข้อนั้น จัดเป็นมรรค ด้วยประการฉะนี้.

จตุตตารโ สติปัญญาฯ^๑

กตเม จตุตตารโ ?

อิธ ภิกขุ กายะ กายานุปสุสี
วิหริตี,

สมมปฺปธานั.^๒

อิทธิปาท.

อินฺทฺริยานิ.

พลานิ.

ตตฺถ โภ อินฺทฺริยตฺถ ?

อินฺทฺตฺถ อินฺทฺริยตฺถ อธิปเตย-
ยตฺถ อินฺทฺริยตฺถ, ปสาทตฺถ
อินฺทฺริยตฺถ, อสธารณั กสฺส กิริยตฺถ
อินฺทฺริยตฺถ.

สติปัญญาฯ มี ๔ อย่าง.

สติปัญญาฯ ๔ อย่าง เป็นไฉน ?

คือ

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็น
กายในกายอยู่ ๑ ...

สัมมปฺปธาน ...

อิทธิบาท ...

อินฺทฺริย ...

พละ ...

ในธรรมนั้น อรรถว่าอินฺทฺริย
เป็นอย่างไร ?

คือ

อรรถว่าอินฺทฺริย ใช้ในความหมาย
ว่าอินฺทะ(เป็นใหญ่), อรรถว่าอินฺทฺริย
ใช้ในความหมายว่าอธิปไตยะ(ความ
เป็นใหญ่ยิ่ง), อรรถว่าอินฺทฺริย ใช้ใน
ความหมายว่าปสาทะ(ความเลื่อมใส),
ข้อที่ไม่ทั่วไปกับใคร คือ อรรถว่าอินฺทฺริย
ใช้ในความหมายว่ากิริยา(การกระทำ).

^๑ ที.มหา. ๑๐/๓๗๓/๓๒๕.

^๒ อภิ.วิ. ๓๕/๔๖๕/๒๗๙.

อนวปริยตฺถิ ผลตฺถิ, ถามตฺถิ
ผลตฺถิ, อุปาทายตฺถิ ผลตฺถิ,
อุปัตถมฺภนตฺถิ ผลตฺถิ.

อรรถว่าผละ ใช้ในความหมายว่า
อนวปริยะ(ขัดขึ้น), อรรถว่าผละ ใช้ใน
ความหมายว่า ถามะ(กำลัง), อรรถว่า
ผละ ใช้ในความหมายว่า อุปาทายะ
(ถ้อมัน), อรรถว่าผละใช้ในความหมายว่า
อุปัตถมฺภนะ(ค้ำจุน).

ตตฺถ กตเม สตฺต โพชฌงฺคาคา ?

ในข้อนั้น โพชฌงค์ ๗ ประการ
เป็นไฉน ?

คือ

สตีสมฺโพชฌงฺคิ ยาว อุเปกฺขา-
สมฺโพชฌงฺคิ.

สตีสมฺโพชฌงค์ ไปจนถึงอุเปกขา-
สมฺโพชฌงค์.

ตตฺถ กตเม อฏฺจงฺคิโก มคฺคิโค ?

ในธรรมเหล่านั้น มรรคมีองค์ ๘
เป็นไฉน ?

คือ

สมฺมาทิฏฺฐิ ยาว สมฺมาสมฺมาธิ.

สมฺมาทิฏฺฐิ ไปจนถึงสมฺมาสมฺมาธิ.

ตตฺถ อฏฺจงฺคิโก มคฺคิโคติ ขนฺุโร
สีลฺกฺขนฺุโร ๑ สมฺมาธิกฺขนฺุโร ๑
ปญฺญาภกฺขนฺุโร ๑.

บรรดาธรรมนั้น คำว่า มรรคมีองค์
๘ ได้แก่ ชั้นร์ คือ สีลชั้นร์ ๑ สมฺมา
ชั้นร์ ๑ ปัญญาชั้นร์ ๑.

ตตฺถ ยา ๑ สมฺมาวาจา โย ๑
สมฺมากมฺมฺนฺุโต โย ๑ สมฺมาอาชีโว,
อัยฺ สีลฺกฺขนฺุโร. ยา ๑ สมฺมาสติ
โย ๑ สมฺมาวาจาโม โย ๑
สมฺมาสมฺมาธิ, อัยฺ สมฺมาธิกฺขนฺุโร. โย ๑
สมฺมาสงฺกปฺโป ยา ๑ สมฺมาทิฏฺฐิ,

ในธรรมเหล่านั้น สมฺมาวาจา ๑
สมฺมากมฺมฺนฺุตะ ๑ สมฺมาอาชีวะ ๑, นี้
จัดเป็นสีลชั้นร์. สมฺมาสติ ๑ สมฺมา-
วาจาโม ๑ สมฺมาสมฺมาธิ ๑ นี้จัดเป็น
สมฺมาธิชั้นร์. สมฺมาสงฺกปฺปะ ๑ สมฺมาทิฏฺฐิ
๑ นี้จัดเป็นปัญญาชั้นร์. ศึกษาเหล่านั้น

อัยม ปณฺณากุขนุโร. เอวํ ตาโย^๑
ติสฺสโส สิกฺขา. เอวํ ตีหากาเรหิ ทส
ปทานิ ฯเปฯ.

ตตฺถ โยคาวจร สีสฺสกุขนุโร จิตฺโต
โทสํ อุกุสลํ น อุปาทิยตี, โทसानุสยํ
สมฺมุหนตี, โทสสฺสลุํ อุทฺธรตี, ทุกฺขเวทนํ
ปริชานาตี, กามธาคฺคํ สมตฺติกุกมตี.

สมาธิกุขนุโร จิตฺโต โลกํ อุกุสลํ
น อุปาทิยตี, ราคานุสยํ สมฺมุหนตี,
โลกสฺสลุํ อุทฺธรตี, สุขเวทนํ ปริชานาตี,
รูปธาคฺคํ สมตฺติกุกมตี.

ปณฺณากุขนุโร จิตฺโต โมหํ อุกุสลํ
น อุปาทิยตี, อวิชฺขานุสยํ สมฺมุหนตี,
โมหสฺสลุํ ทิฏฺฐิจิสฺสลุญฺจ อุทฺธรตี,
อทุกฺขมสุขเวทนํ ปริชานาตี, อรูปธาคฺคํ
สมตฺติกุกมตี.

อิตฺติ ตีหิ ขนฺนุโรหิ ตีณิ อุกุสฺส-
มูลานิ น อุปาทิยตี, จตฺตาริ สฺสลุานิ
อุทฺธรตี, ติสฺสโส เวทนา ปริชานาตี,
เตธาคฺคํ สมตฺติกุกมตี.

มี ๓ ประการ ด้วยประการฉะนี้. ด้วย
อาการ ๓ อย่างนี้ จึงมีบท ๑๐ บท ฯลฯ.

ในขั้นนั้น พระโยคาวจร ดำรงอยู่
ในสี่ขั้นนี้ ไม่ยังโทษอกุศลมูลให้เกิดขึ้น,
ถอนอนุสัยคือโทสะ, ถอนลูกศรคือโทสะ,
กำหนดรู้ทุกขเวทนา, ย่อมก้าวล่วงกาม-
ธาคคฺได้.

ดำรงอยู่ในสมาธิขั้นนี้ ไม่ยังโลก-
อกุศลมูลให้เกิดขึ้น, ถอนอนุสัยคือราคะ,
ถอนลูกศรคือโลภะ, กำหนดรู้สุขเวทนา,
ย่อมก้าวล่วงรูปธาคคฺได้.

ดำรงอยู่ในปัญญาขั้นนี้ ไม่ยัง
โมหอกุศลมูลให้เกิดขึ้น, ถอนอนุสัยคือ
อวิชชา, ถอนลูกศรคือโมหะ, และลูกศร
คือทิฏฐิ, กำหนดรู้ทุกขมสุขเวทนา,
ย่อมก้าวล่วงอรูปธาคคฺได้.

พระโยคาวจร ไม่ยังอกุศลมูล ๓
อย่างให้เกิดขึ้นด้วยขั้นนี้ทั้ง ๓, ถอน
ลูกศรทั้ง ๔, กำหนดรู้เวทนา ๓ อย่าง,
ย่อมก้าวล่วงธาคค ๓ ได้ ด้วยประการฉะนี้.

^๑ โป. อ. เอตทาโย.

๖๒. ตตถ กตมา อวิชาชา ?

๖๒. ในธรรมเหล่านั้น อวิชาชา เป็นไฉน ?

คือ

ยัม จตุสสุ อริยสจฺเจสฺส อญฺญาณนฺติ^๑
วิตถฺตาเรณ ยถา โส ปาณสฺสฺเชสฺส^๒
ตถา^๓ กาทพฺพัม.

การไม่รู้ในอริยสัจ ๔ ประการ
เรื่องนี้ บัณฑิตพึงกระทำโดยพิสดาร
เหมือนอย่างสิ่งที่ถูกกระทำ ในกรณีชั้น
บันได (ไปตามลำดับขั้น).

ตตถ กตมัม วิญญาณัม ?

ในธรรมเหล่านั้น วิญญาณ เป็นไฉน ?

คือ

จ วิญญาณกาเย.

กองแห่งวิญญาณ ๖ อย่าง.

เวทนา สญฺญา เจตนา ผสฺสโส
มนสิกาโร,^๔ อิทํ นามัม.

เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑
ผัสสะ ๑ มนสิการ ๑, นี้จัดเป็นนาม.

ตตถ^๕ กตมัม รูปิ ?

ในธรรมเหล่านั้น รูปเป็นไฉน ?

คือ

จาตุมหากฺกัม. จตุณฺนํ มหากฺกตานิ
อุปาทายรูปสฺส ปญฺญตฺตตี. อิติ

มหาภูตรูป ๔. ได้แก่ การบัญญัติ
รูปที่อาศัยแห่งมหาภูตรูป ๔. พระผู้มี

^๑ ไป. ส. อ. อติสทฺโท น ทิสฺสตี.

^๒ ไป. โส ปาณสฺสฺเชสฺส.

^๓ ไป. กถํกถา.

^๔ ส.นิ. ๑๖/๑๔/๔.

^๕ ไป. ยตฺถ.

ปุริมกณฺจ นามํ อิทถญฺจ รูปํ ตทญฺญํ
นามรูปนฺตํ วุจฺจติ.^๑

ตตถ จฬายตณนฺตํ จ อชฺชตฺตํ-
กานํ อายตณานํ, จกฺขุ อชฺชตฺตํ
อายตณํ ยาว มโน อชฺชตฺตํ อายตณํ.
ผลฺลสฺสตี จ ผลฺลสฺสกายา จกฺขุสมฺผลฺลสฺส
ยาว มโนสมฺผลฺลสฺสตี ผลฺลสฺส. จ
เวทณากายา เวทนา.

ตณฺหาตี จ ตณฺหากายา ตณฺหา.
อุปาทานนฺตํ จตฺตารี อุปาทานานํ
กามฺปาทานํ ทิฏฺฐปาทานํ สิลฺลพฺพตฺต-
ปาทานํ อตฺตวาทฺปาทานนฺตํ อุปาทานํ.
ภโวตี ตโย ภวา กามภโว รูปภโว
อรูปรภโว.

ตตถ กตมา ชาตี ?

ยา^๒ ปจฺมํ ขนฺธานํ ปจฺมํ ธาตุนํ
ปจฺมํ อายตณานํ อุปฺปตฺติ ชาตี.
สณฺชาตี โอกฺกนฺตํ อภินิพฺพตฺติ ขนฺธานํ
ปาตฺตภาโว, อยํ ชาตี.

พระภาคตรัสเรียกนามข้อแรก และรูปนี้
ทั้งสองนั้นว่านามรูป ด้วยประการฉะนี้.

ในธรรมเหล่านั้น คำว่า จฬายตณะ
ได้แก่ อายตณะภายใน ๖ อย่าง
คือ อายตณะภายในคือจักขุ ไปจนถึง
อายตณะภายในคือমনะ. คำว่า ผลฺลสฺส
ได้แก่ กองแห่งผลฺลสฺส ๖ คือ จักขุสัมผลฺล
ไปจนถึงมโนสัมผลฺลจัดเป็นผลฺลสฺส. กองแห่ง
เวทนา ๖ จัดเป็นเวทนา.

คำว่า ตณฺหา ได้แก่ กองแห่ง
ตณฺหา ๖ จัดเป็นตณฺหา. คำว่า
อุปาทาน ได้แก่ อุปาทาน ๔ คือ
กามฺปาทาน ๑ ทิฏฺฐปาทาน ๑
สิลฺลพฺพตฺตปาทาน ๑ อตฺตวาทฺปาทาน ๑
จัดเป็นอุปาทาน. คำว่า ภพ ได้แก่ ภพ
๓ คือ กามภพ ๑ รูปภพ ๑ อรูปภพ ๑.

ในธรรมเหล่านั้น ชาตีเป็นไฉน ?

คือ

การเกิดขึ้นแห่งขันธ์ ธาตุ อายตณะ
ครั้งแรกจัดเป็นชาติ. การเกิดพร้อม
การก้าวลง การบังเกิด การปรากฏแห่ง
ขันธ์ทั้งหลาย, นี้ก็จัดเป็นชาติ.

^๑ ส.นิ. ๑๖/๑๔/๔.

^๒ ไป. ยา สา, อี. ยาย.

ตตถ กตมา ชรา?

ชรา นาม ยํ ตํ ขณฺหิจฺจํ
 ปาลิจฺจํ วลิตฺตจตา^๑ ปวิวิตฺตํ จตฺตุนํ
 มหาภูตานิ วิวณฺณตํ ภคฺคตํ^๒ ชรา
 หีนฺนา ปหีนฺนา อายุโน หานิ สํหานิ
 อินฺทฺริยานํ ปริภาทิ อฺปนาหิ
 ปริปาโก,^๓ อยํ ชรา.

ตตถ กตมํ มรณํ?

มรณํ นาม ยํ ตสฺมि ตสฺมि
 สตฺตนิกาเย เตสํ เตสํ สตฺตานิ จฺติ
 จวนตา มรณํ กาลํกิริยา อฺทฺตฺมาตกานํ
 ภาทิ กายสฺส ชีวิตินฺทฺริยสฺส อฺปฺจฺเชทฺ,
 อิทํ มรณํ.

อิติ ปุริมิกา จ ชรา อิทญจ
 มรณํ ตทฺภยํ ชรามรณํ.

ในธรรมเหล่านั้น ชรา เป็นไฉน?

คือ

ที่ชื่อว่าชรา ได้แก่ ข้อที่บุคคลมี
 พันหลุด ผมหงอก หน้างเหี่ยวยุบ ... สว่าง
 ... ความซีดเผือด หักลงแห่งมหาภูต
 ทั้ง ๔, ชรา เมื่อเสื่อม เสื่อมลงโดยรอบ
 ก็จะกลายเป็นความเสื่อมหมดลง แห่ง
 อายุ เป็นความแตกทำลาย ... ผูก ...
 แก่ไปทุกอย่างแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย, นี้
 จัดเป็นชรา.

ในธรรมเหล่านั้น มรณะ เป็นไฉน?

คือ

ที่ชื่อว่ามรณะ ได้แก่ ข้อที่สัตว์นั้น ๆ
 ในหมู่สัตว์นั้น ๆ จฺติ เคลื่อน ตาย
 ทำกาละไป (ตลอดไปจนถึง) ความแตก
 ทำลายแห่งกายที่พองอืด ความตัดขาด
 ชีวิตินทรีย์แห่งกาย, นี้จัดเป็นมรณะ.

ชราข้อก่อนก็ดี มรณะข้อนี้ก็ดี
 ทั้งสองข้อนั้น จัดเป็นชราและมรณะ
 ด้วยประการฉะนี้.

^๑ อ. วลิตฺตญจ.
^๒ โป. ภคฺโค ตํ.
^๓ พ.ร.ท. ๓๐/๑๔๕/๖๕.

ตตถ อนุทธการติมิตสา ยถาภูตตี
 อปฺปชานนลกฺขณา อวิชฺชา สงฺขารานํ
 ปทภูจฺจํ, อภิสงฺขรณลกฺขณา สงฺขารธา,
 อฺปจยปฺนพฺภวาทิโรปนปจฺจุปฺภูจฺจนา. เต
 วิญญฺณานสฺส ปทภูจฺจํ, วตฺต-
 สวิญญฺณตฺตติลกฺขณํ วิญญฺณานํ, ตี
 นามรูปสฺส ปทภูจฺจํ. อเนกสนฺนิสฺสย-
 ลกฺขณํ นามรูปิ, ตี สฬายตฺนสฺส
 ปทภูจฺจํ.

อินฺทริยวตฺตธาปนลกฺขณํ สฬายตฺนํ,
 ตี ผสฺสสฺส ปทภูจฺจํ. สนฺนิปาตลกฺขณเณ
 ผสฺสโส, โส เวทนาย ปทภูจฺจํ.
 อญฺจวนลกฺขณา เวทนา, สธา ตณฺหยา
 ปทภูจฺจํ. อชฺชโณสฺสานลกฺขณา^๑ ตณฺหา,
 สธา อฺปาทานสฺส ปทภูจฺจํ.

ในข้อนั้น อวิชาที่มีดบอดสนิท
 มีอันไม่รู้ตามความเป็นจริงเป็นลักษณะ
 เป็นปทัฏฐฐาน (แบบแผนสำหรับยึดถือ
 เป็นแนวทางปฏิบัติ) แห่งสังขารทั้งหลาย.
 สังขารทั้งหลาย มีอันปรุงแต่งเป็นลักษณะ
 มีอันก่อให้เกิดภพใหม่ ตามที่สังสมกรรม
 ไว้เป็นปัจจุปัฏฐฐาน (เหตุใกล้). สังขาร
 เหล่านั้น เป็นปทัฏฐฐานแห่งวิญญฺณาน,
 วิญญฺณาน มีอันที่แจงวัตถุเป็นลักษณะ,
 วิญญฺณานนั้น เป็นปทัฏฐฐานแห่งนามรูป.
 นามรูป มีอันเป็นที่อาศัยแห่งธาตุเป็น
 อเนกเป็นลักษณะ, นามรูปนั้น เป็น
 ปทัฏฐฐานแห่งสฬายตฺนนะ.

สฬายตฺนนะ มีอันกำหนดอินฺทริย
 เป็นลักษณะ, สฬายตฺนนะนั้น เป็น
 ปทัฏฐฐานแห่งผัสสะ, ผัสสะมีอันประชุมลง
 เป็นลักษณะ, ผัสสะนั้น เป็นปทัฏฐฐาน
 แห่งเวทนา, เวทนามีอันเสวยอารมณ์
 เป็นลักษณะ, เวทนานั้นเป็นปทัฏฐฐาน
 แห่งตณฺหา, ตณฺหามีอันหยั่งลงเป็น
 ลักษณะ, ตณฺหานั้น เป็นปทัฏฐฐานแห่ง
 อฺปาทาน.

^๑ อ. อวิชฺโณสฺสานลกฺขณา.

อาทานปริพนนลกฺขณํ อูปาทานํ, ตํ ภวสฺส ปทภูจฺจํ. นานาคติวิกฺเขป-ลกฺขณเณ ภโว, โส ชาติยา ปทภูจฺจํ. ขนฺธานํ ปาตุภาวลกฺขณา ชาติ, สจฺจชราย ปทภูจฺจํ.

อุปนยปริปากลกฺขณา ชรา, สจฺจมรณสฺส ปทภูจฺจํ. อายุขยชีวิต-อุปโรธลกฺขณํ มรณํ, ตํ ทุกฺขสฺส ปทภูจฺจํ.

กายสมปีพนลกฺขณํ ทุกฺขํ, ตํ โทมนสฺสสฺส ปทภูจฺจํ. จิตฺตสมปีพน-ลกฺขณํ โทมนสฺสํ, ตํ โสภสฺส ปทภูจฺจํ. โสจนลกฺขณเณ โสโก, โส ปริเทวสฺส ปทภูจฺจํ. วจฺฉินิจฺจารณ-ลกฺขณเณ ปริเทโว, โส อุปายาสสฺส ปทภูจฺจํ. เย อายาสา เต อุปายาสา.

อูปาทานมีอันกำหนดถือ เป็นลักษณะ, อูปาทานนั้น เป็นปัทฐฐานแห่งภพ, ภพมีอันก้าวไปสู่คติต่าง ๆ เป็นลักษณะ, ภพนั้น เป็นปัทฐฐานแห่งชาติ, ชาติมีอันปรากฏขึ้นแห่งขันธทั้งหลายเป็นลักษณะ, ชาตินั้น เป็นปัทฐฐานแห่งชรา.

ชรา มีอันนำเข้าไปใกล้ และแก่ออบเป็นลักษณะ, ชรานั้น เป็นปัทฐฐานแห่งมรณะ. มรณะ มีอันทำให้สิ้นอายุและเบียดเบียนชีวิตเป็นลักษณะ, มรณะนั้น เป็นปัทฐฐานแห่งทุกข์.

ทุกข์ มีอันบีบคั้นกายเป็นลักษณะ, ทุกฺขนั้น เป็นปัทฐฐานแห่งโทมนัส, โทมนัสมีอันบีบคั้นจิต เป็นลักษณะ, โทมนัสนั้น เป็นปัทฐฐานแห่งโสภะ, โสภะ มีอันทำใจให้แห้งผากเป็นลักษณะ, โสภะนั้น เป็นปัทฐฐานแห่งปริเทวะ, ปริเทวะ มีอันทำให้พริ้วเฟ้อเป็นลักษณะ, ปริเทวะนั้น เป็นปัทฐฐานแห่งอุปายาส. อายาสา (ความคับแค้นใจ) นั้นแหละคืออุปายาส.

นว ปทานิ ยตถ สพุโพ อกุศล-
ปกุโข สงฺคหํ สโมสฺรณํ คจฺจติ.

กตมานิ นว ปทานิ ?

เทว มุลกิเลสา, ตีณิ อกุศลมูลานิ,
จตุตทาโร วิปลุลาสา.

ตตถ เทว มุลกิเลสา อวิชฺชา
๑ ภวตณฺหา ๑.

ตีณิ อกุศลมูลานิ โลกิ โทโส
โมหิ ๑.

จตุตทาโร วิปลุลาสา^๑ อนิจฺเจ
นิจฺจนฺติ สญฺญาวิปลุลาโส จิตฺต-
วิปลุลาโส ทิฏฐิวิปลุลาโส. ทุกฺเข สุขนฺติ
สญฺญาวิปลุลาโส จิตฺตวิปลุลาโส ทิฏฐิ-
วิปลุลาโส. อนตฺตนิ อตฺตาทิ สญฺญา-
วิปลุลาโส จิตฺตวิปลุลาโส ทิฏฐิวิปลุลาโส.
อสุเม สุขนฺติ สญฺญาวิปลุลาโส
จิตฺตวิปลุลาโส ทิฏฐิวิปลุลาโส.

๒๓. ตตถ อวิชฺชา นาม จตุสุ
อริยสจฺเจสุ ยถาภูตํ อญฺญาณํ, อຍ
อวิชฺชา. ภวตณฺหา นาม โย ภเวสุ

มีบท ๙ บท ซึ่งเป็นที่รวมประชุมลง
แห่งสภาวะทั้งหมดฝ่ายอกุศล.

บท ๙ บท เป็นไฉน ?

คือ

มูลกิเลส ๒, อกุศลมูล ๓,
วิปลาส ๔.

บรรดาบทเหล่านั้น มุลกิเลส ๒
ได้แก่ อวิชชา ๑ ภวตณฺหา ๑.

อกุศลมูล ๓ ได้แก่ โลกะ ๑
โทสะ ๑ โมหะ ๑.

วิปลาส ๔ ได้แก่ สันญญาวิปลาส
จิตตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาส ในสิ่งที่ไม่เที่ยง
ว่าเที่ยง ๑ สันญญาวิปลาส จิตตวิปลาส
ทิฏฐิวิปลาส ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข ๑
สันญญาวิปลาส จิตตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาส
ในสิ่งที่ไม่ใช่ตนว่าเป็นตน ๑ สันญญา
วิปลาส จิตตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาส ในสิ่ง
ที่ไม่งามว่างาม ๑.

๒๓. ในบทเหล่านั้น ที่ชื่อว่า
อวิชชา ได้แก่ ความไม่รู้ในอริยสัจ ๔
ตามความเป็นจริง, นี้จัดเป็นอวิชชา.

^๑ อัง.จตุกก. ๒๑/๔๙/๖๖.

ราโค สาราโค อิจฺฉา มุจฺฉา ปตฺถนา
นฺนฺที อชฺชโณสํ อปริจฺจาโค, อัย
ภวตฺตฺนหา.

ที่ชื่อว่า ภวตฺตฺนหา ได้แก่ ความกำหนัด
ความกำหนัดนัก ความต้องการ ความ
สยบ ความปรารถนา ความเพลิดเพลिन
ความหมกมุ่น ความไม่ปล่อยวาง ในภาพ
ทั้งหลาย, นี้จัดเป็นภวตฺตฺนหา.

ตตฺถ กตฺตฺไม โลโก อกุสฺสมูลํ ?

ในบทเหล่านั้น โลกอกุสฺสมูล
เป็นไฉน ?

คือ

โลโก นาม โส เตสุ เตสุ
ปรวตฺตฺตฺตฺสุ ปรทพฺเพสุ ปรภูจฺจาเนสุ
ปรสาปเตยฺเยสุ ปรปริคฺคฺหิตฺเตสุ โลโก
ลฺพฺภนา อิจฺฉา มุจฺฉา ปตฺถนา นฺนฺที
อชฺชโณสํ อปริจฺจาโค, อัย โลโก
อกุสฺสมูลํ.

ที่ชื่อว่าโลกะ ได้แก่ ความโลภ
ความละโมภ ความต้องการ ความสยบ
ความปรารถนา ความเพลิดเพลिन ความ
หมกมุ่น ความไม่ปล่อยวางในวัตถุของ
คนอื่น ในทัพพะ (สัมภาระ) ของคนอื่น
ในฐานะของคนอื่น ในสมบัติของคนอื่น
ที่คนอื่นหวงแหนนั้น ๆ, นี้จัดเป็นโลก-
อกุสฺสมูล.

กสฺสเสตฺติ มฺลํ ?

โลกอกุสฺสมูลนี้ เป็นมูลแห่งอะไร ?

คือ

โลโก โลกชฺชสฺส อกุสฺสสฺส
กายกมฺมสฺส วจฺจกมฺมสฺส มโนกมฺมสฺส
จ, ตถา ยถา ตํสมฺปยุตฺตํ จิตฺต-
เจตสิกานํ ธมฺมานํ มฺลํ.

โลกะ เป็นมูลแห่งกายกรรม
วจีกรรม และมโนกรรมฝ่ายอกุศลที่เกิด
จากโลกะ เหมือนที่เป็นมูลแห่งจิตต-
เจตสิกธรรมที่สัมปยุตกับโลกะนั้น.

ตตถ กตโม โทโส อกุลลมูล ?

ในบทเหล่านั้น โทโสกุลลมูล
เป็นไฉน ?

คือ

โส สตุเตสุ อาฆาโต อกฺขนฺติ
อปฺปจฺจโย พยาปาโท ปโทโส อนตฺถ-
กามตา เจตโส ปฏฺิฆาโต, อยฺ โทโส
อกุลลมูล.

ความอาฆาต ความไม่พอใจ
ความบึ้งตึง ความพยาบาท ความ
ประทุษร้าย ความมุ่งถึงสิ่งไม่เป็น
ประโยชน์ ความขัดเคืองใจ, นี้จัดเป็น
โทโสกุลลมูล.

กสฺเสตํ มฺล ?

โทโสกุลลมูลนี้ เป็นมูลแห่งอะไร ?

คือ

(โทโส) โทสขสฺส (อกุลลสฺส)
กายกมฺมสฺส วจฺจกมฺมสฺส มโนกมฺมสฺส
(จ, ตถา ยถา ตํ)สมฺปยุตฺตานญจ
จิตฺตเจตสิกานํ ธมฺมานํ มฺล.

(โทสะ) เป็นมูลแห่งกายกรรม
วจีกรรม และมโนกรรม (ฝ่ายอกุศล)
ที่เกิดจากโทสะ (เหมือนที่เป็น)มูลแห่ง
จิตตเจตสิกธรรมที่สัมปยุตกับโทสะ(นั้น).

ตตถ กตโม โมโห อกุลลมูล ?

ในบทเหล่านั้น โมหอกุศลมูล
เป็นไฉน ?

คือ

ยํ จตุสฺส อริยสจฺเจสฺส อนภิสมโย
อสมฺปชฺชคฺคาโห อปฺปปฏิเวธो โมโห
มฺยุหนฺนา สมฺโมโห สมฺมฺยุหนฺนา อวิชฺชา
ตโม อนฺธกาโร อาวณฺณํ นีวณฺณํ ฉทณฺ

ความไม่รู้แจ้ง ความถือโดยยังไม่
เข้าถึง ความไม่แทงตลอด ความหลง
ความงมงาย ความหลงพร้อม ความงมงายพร้อม
ความไม่รู้ ความมืด ความบอด ความ

อวจุชนัน^๑ อปสจุชคามนั กุสลานัน
ธมฺมานัน, อัย โมหิ อกุสลมูล.

ขัดขวาง ความขวางกั้น ความมุงบัง
ความปกปิด ความไม่รู้แจ้งกุศลธรรม
ทั้งหลาย, นี้จัดเป็นโมหอกุศลมูล.

กสฺเสตฺ มุฬฺ ?

โมหอกุศลมูล เป็นมูลแห่งอะไร ?

คือ

(โมโห) โมหชฺส อกุสลชฺส
กายกมฺมชฺส วจีกมฺมชฺส มโนกมฺมชฺส
จ, (ตถา ยถา) ตัสมฺปยุตฺตกานญจ
จิตฺตเจตสิกานัน ธมฺมานัน มุฬฺ.

(โมหะ) เป็นมูลแห่งกายกรรม
วจีกรรม และมโนกรรมฝ่ายอกุศลที่เกิด
จากโมหะ. (เหมือนที่เป็น)มูลแห่งจิตต-
เจตสิกธรรมที่สัมปยุตกับโมหะนั้น.

ตตฺถ วิปลุลาสา ชานิตพฺพา,
วิปลุลาसानัน วตฺถุ ชานิตพฺพํ. ยํ
วิปลุลาสนัน สียา, ตํ ชานิตพฺพํ.

ในบทเหล่านั้น ฟังทราบวิปลาส
ทั้งหลายดังนี้ คือ ฟังทราบวัตถุแห่ง
วิปลาส ๑. ตัววิปลาสก็ฟังทราบด้วย ๑.

ตตฺถ เอโก วิปลุลาโส ตีณิ
วิปลุลาสสานิ จตฺตาริ วิปลุลาสวตฺถุณิ.

ในวิปลาสธรรมนั้น วิปลาสหนึ่ง
เดียว แยกเป็นวิปลาส ๓ อย่าง แยก
เป็นวัตถุวิปลาส ๔ อย่าง.

กตโม เอโก วิปลุลาโส จ ?

วิปลาสหนึ่งเดียว เป็นไหน ?

คือ

เยน ปฏิปกฺเขน วิปลุลาสิตฺ
คณฺหาติ อนิจฺเจ นิจฺจนฺติ, ทฺกฺเข

เหตุที่ทำให้ถือวิปลาสไป โดยนัย
ตรงกันข้ามว่าเที่ยงในสิ่งที่ไม่เที่ยง, ว่า

^๑ ม. อเวจฺจทฺน.

สุขนฺติ, อนตฺตนิเย^๑ อตฺตาทิ, อสุภา
 สฺภานฺติ, อยฺ เอโก วิปลฺลาโส.

เป็นสุขในสิ่งที่เป็นทุกข์, ว่าเป็นตนในสิ่ง
 ที่ไม่ใช่ตน, ว่างามในสิ่งที่ไม่งาม, นี้
 จัดเป็นวิปลาสหนึ่งเดียว.

กตมานิ จตฺตาริ วิปลฺลาสวตฺตุนิ ?

วัตฺตวิปลาส ๔ อย่าง เป็นไฉน ?

คือ

กาโย เวทนา จิตฺตํ ธมฺมา จ.
 อิมานิ จตฺตาริ วิปลฺลาสวตฺตุนิ.

กาย ๑ เวทนา ๑ จิต ๑ ธรรม ๑.
 เหล่านี้ จัดเป็นวัตฺตวิปลาส ๔ อย่าง.

กตมานิ ตีณิ วิปลฺลასานิ ?

วิปลาส ๓ อย่าง เป็นไฉน ?

คือ

สญฺญา จิตฺตํ ทิฏฺฐิ จ. อิมานิ
 ตีณิ วิปลฺลასานิ.

สัจฺญา ๑ จิต ๑ ทิฏฺฐิ ๑. เหล่านี้
 จัดเป็นวิปลาส ๓ อย่าง.

ตตฺถ มนาปิเก วตฺตุมฺหิ
 อิทฺทริยาปถิ อากเต โน วา, โย
 นิमितฺตํ คาโ,^๒ อยฺ สญฺญาวิปลฺลาโส.
 ตตฺถ วิปริตจิตฺตสฺส วตฺตุมฺหิ สติ
 วิญฺญาณํ^๓ อยฺ จิตฺตวิปลฺลาโส. ตตฺถ
 วิปริตจิตฺตสฺส ตมฺหิ รูปे อสุภา
 สฺภานฺติ ยา ขนฺติ รุจิ อูปะกฺขนา
 นิจฺจโย ทิฏฺฐิ นิตฺสฺสนํ สนฺตีรณา,
 อยฺ ทิฏฺฐิวิปลฺลาโส.

ในชื่อนั้น เมื่อวัตฺตอันน่าชอบใจ
 มาสู่คลองแห่งอินทรีย์ หรือไม่ก็ตาม
 การถือนิมิตนั้น, นี้จัดเป็นสัจฺญาวิปลาส.
 ในชื่อนั้น สำหรับผู้มีจิตวิปริต การระลึก
 รู้ในวัตฺต, นี้จัดเป็นจิตตวิปลาส. ในชื่อนั้น
 สำหรับบุคคลผู้มีจิตวิปริต การพอใจ
 การชอบใจ การเพ่งเล็ง การพิณิจ
 การเห็น การชี้แจง การไตร่ตรองในรูปที่
 ไม่งามว่างาม, นี้จัดเป็นทิฏฺฐิวิปลาส.

^๑ อ. อ. อนตฺตนิ.

^๒ โป. อิทฺทริยวตฺเต วณฺณายตเน วา โย นิमितฺตสฺส อุกคาโ.

^๓ โป. วิญฺณตฺติ.

ตตถ วตถุเมเทน กาเยสุ^๑
ทวาทส วิปลลลสา ภวนติ. ตโย กาเย
ตโย เวทนาย ตโย จิตเต ตโย
ธมฺเม, จตฺตารโ สลฺลววิปลลลสา
จตฺตารโ จิตฺตวิปลลลสา จตฺตารโ
ทิจฺฐวิปลลลสา.

อายตฺนูปจยโต^๒ จกฺขุสลฺลว-
สมฺภคิสฺส^๓ รุเปสุ ทวาทส วิปลลลสา
ยาว มโนสลฺลวสมฺภคิสฺส ธมฺเมสุ
ทวาทส วิปลลลสา, ฉ ทวาทสกา
จตฺตาริ วิปลลลสา ภวนติ.
อารมฺมณฺณานตฺตโต หิ อปริมิตา-
สงฺเขยฺยานํ สตฺตานิ^๔ อปริมิตา-
สงฺเขยฺยา วิปลลลสา ภวนติ
หีนุกฺกฏจฺมชฺฌิมตฺตาย.

๖๔. ตตถ ปญฺจกฺขนฺธา จตฺตาริ
อตฺตภาวตฺตุนิ ภวนติ. โย รูปกฺขนฺโธ,
โส กาโย อตฺตภาวตฺตุ. โย
เวทนากฺขนฺโธ, โส เวทนา อตฺตภาวตฺตุ.
โย สลฺลวากฺขนฺโธ จ สงฺขารกฺขนฺโธ จ,

ในวิปลลลสนั้น ในกายทั้งหลายมี
วิปลลลถึง ๑๒ อย่าง โดยจำแนกตาม
วัตถุดังนี้ ในกายมีวิปลลล ๓ ในเวทนา
มีวิปลลล ๓ ในจิตมีวิปลลล ๓ ในธรรม
มีวิปลลล ๓. อนึ่ง สลฺลววิปลลล มี ๔
จิตตวิปลลลมี ๔ ทิจฺฐวิปลลลมี ๔.

โดยการสั่งสมแห่งอายตนะ วิปลลล
สี่ ๑๒ หมวด กลายเป็น ๖ กลุ่ม คือ
วิปลลล ๑๒ ในรูปทั้งหลายแห่งบุคคลผู้
พร้อมเพรียงด้วยจักขุสลฺลว ไปจนถึง
วิปลลล ๑๒ ในธรรมทั้งหลายแห่งบุคคล
ผู้พร้อมเพรียงด้วยมโนสลฺลว. แต่โดย
ความแตกต่างกันแห่งอารมณ์ของสัตว์
ทั้งหลายที่ใคร ๆ กำหนดนับไม่ได้ วิปลลล
ก็เป็นภาวะที่ใคร ๆ กำหนดนับไม่ได้ โดย
วิธีที่ต่ำกว่า สูงกว่า หรือปานกลาง.

๖๕. ในข้อนั้น ษัณฺฑ์ ๕ เป็นที่ตั้ง
แห่งอตฺตภาพ ๔ อย่าง คือ รูปษัณฺฑ์ ได้แก่
กายอันเป็นที่ตั้งแห่งอตฺตภาพ, เวทนาษัณฺฑ์
ได้แก่ เวทนาอันเป็นที่ตั้งแห่งอตฺตภาพ.
สลฺลวษัณฺฑ์ และสงฺขารษัณฺฑ์ ได้แก่ ธรรม

^๑ โป. ส. โวกาสา, อ. กาโย.

^๒ โป. ส. อายตฺนูปจยโต.

^๓ โป. จกฺขุวิญญานสลฺลวสมฺภคิสฺส.

^๔ ม. อตฺตานิ.

เต ฐมา อตตภาวตถุ. โย
วิญญานกฺขนฺโต, โส จิตฺตํ อตต-
ภาวตถุ.

อิตติ ปญฺจกฺขนฺธา จตฺตาริ อตต-
ภาวตถุณิ.

ตตถ กายะ อสุภะ สุกฺขนฺติ
วิปลลาโส ภวติ. เอวํ เวทนาสุ ...
จิตฺเต ... ฐมเมสุ จ อตตวิปลลาโส
ภวติ.

ตตถ จตฺนํ วิปลลาसानํ
สมุคฺฆาตตถํ ภควา จตฺตาริ
สตีปฺภูจฺฉานะ เทเสตี ปญฺญาเปตี
กายะ กายานุปสฺสู วิหฺรโต อสุภะ
สุกฺขนฺติ. วิปลลาสํ สมุคฺฆาเตตี, เอวํ
เวทนาสุ จิตฺเต ฐมเมสุ จ กาทพฺพ.

ตตถ อญฺชการติมิสสา อปฺปฏิ-
เวธกฺขนฺธา อวิชฺชา, ตสฺสา วิปลลาส-
ปทฺฐจฺฉานํ. อชฺฉเนสานลกฺขนฺธา ตณฺหา,
ตสฺสา ปิยรูปสาตฺตฺตํ ปทฺฐจฺฉานํ.
อตฺตาสยวญฺจนาลกฺขนฺโณ โลกิ, ตสฺส
อทินฺนาทานํ ปทฺฐจฺฉานํ.

อันเป็นที่ตั้งแห่งอัตภาพ. วิญญานชั้น
ได้แก่ จิตอันเป็นที่ตั้งแห่งอัตภาพ.

ชั้น ๕ เป็นที่ตั้งแห่งอัตภาพ ๔
อย่าง ด้วยประการฉะนี้.

ชั้น ๕ นั้น ในกาย ย่อมมีวิปลาส
ในสิ่งที่ไม่งามว่างาม, ในเวทนา ... ใน
จิต...และในธรรมก็อย่างนั้น (พึงกำหนด
ไปจนถึง) ย่อมมีวิปลาสที่เกี่ยวเนื่อง
ด้วยตน.

ในธรรมนั้น เพื่อถอนวิปลาส ๔
อย่าง พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดง
บัญญัติสติปัฏฐาน ๔ อย่างไว้ โดยนัย
เป็นต้นว่า ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกาย
อยู่ ... ในสิ่งไม่งามว่างาม (เมื่อเป็น
อย่างนี้) ภิกษุย่อมถอนวิปลาสได้, ใน
เวทนา ในจิตและในธรรมก็พึงทำอย่างนี้.

ในธรรมนั้น อวิชาที่มีติดบอดสนิท
มีอันไม่แทงตลอดเป็นลักษณะ, อวิชา
นั้นมีวิปลาสเป็นปทัฏฐาน. ตณฺหามีอัน
หยั่งลงเป็นลักษณะ, ตณฺหานั้น มีปิยรูป
สาตฺตฺตํเป็นปทัฏฐาน. โลกะมีอัน
หลอกลวงอำชฌาสัยตน เป็นลักษณะ,
โลกะนั้นมีอทินนาทาน เป็นปทัฏฐาน.

อิธ วิวาทลกฺขณเณ โทโส, ตสฺส ปาณาติปาโต ปทญฺจานํ. วตฺถุ- วิปฺปฏิปตฺติลกฺขณเณ โมโห, ตสฺส มิจฺฉาปฏิปตฺติ ปทญฺจานํ.

สงฺขตานิ ธฺมฺมานิ อวินาสคฺคหณ- ลกฺขณา นิจฺจสฺสญฺญา, ตสฺสา สพฺพ- สงฺขารา ปทญฺจานํ. สาสวณฺสสเณปคฺคณ- ลกฺขณา สุขสฺสญฺญา, ตสฺสา มมฺงกาโร ปทญฺจานํ.

ธฺมฺเมสุ อุปคฺคณลกฺขณา อตฺต- สฺสญฺญา, ตสฺสา อหฺงกาโร ปทญฺจานํ. วณฺณสนฺนฺจานลกฺขณา^๑ สุภสฺสญฺญา, ตสฺสา อินฺทฺริยอสงฺวโร ปทญฺจานํ.

เอเตหิ นวหิ ปเทหิ อุกฺกฺกฺกฺเจหิ สพฺโพ อุกฺกฺลปฺกฺโข นิทฺทฺทฺทฺจโ จ ภาตฺติ, โส ๑ โข พหุสฺสุเตน สกฺกา ขานิตฺตุ โน อปฺปสฺสุเตน, ปณฺณวตา โน ทฺปฺปณฺณเณ, ยุตฺเตน โน อยฺตฺเตน.

ในธรรมนี้ โทสะมีอันวิวาทเป็น ลักษณะ, โทสะนั้น มีปาณาติบาตเป็น ปทัฏฐฐาน. โมหะมีอันปฏิบัติผิดจากธรรม เป็นที่ตั้งเป็นลักษณะ, โมหะนั้น มีการปฏิบัติผิดเป็นปทัฏฐฐาน.

นิจฺจสฺสญฺญา มีอันถือโดยไมยัง สังขตธรรมทั้งหลายให้พินาศ เป็น ลักษณะ, นิจฺจสฺสญฺญานั้น มีสังขารทั้งปวง เป็นปทัฏฐฐาน. สุขสฺสญฺญามีอันเข้าไปใกล้ สาสวณฺสสเณ(สัมผัสอาสวะ)เป็นลักษณะ, สุขสฺสญฺญานั้น มีมมํการ (ตัณหาว่าของเรา) เป็นปทัฏฐฐาน.

อตฺตสฺสญฺญามีอันเข้าไปใกล้ในธรรม ทั้งหลายเป็นลักษณะ, อตฺตสฺสญฺญานั้นมี อหํการ(ทิฏฐิว่าเป็นเรา) เป็นปทัฏฐฐาน. สุภสฺสญฺญามีฉิวพรรณและสัณฐานเป็น ลักษณะ, สุภสฺสญฺญานั้น มีการไม่สำรวม อินฺทฺริยเป็นปทัฏฐฐาน.

สภาวะฝ่ายอกุศลทั้งปวง ย่อมเป็น อันท่านแสดงไขไว้แล้ว ด้วยบท ๙ บท ที่ท่านแสดงไขแล้วเหล่านี้, สภาวะฝ่าย อกุศลนั้น อันผู้เป็นพหุสูตสามารถจะ รู้ได้ แต่ผู้มีสุตะน้อยไม่สามารถจะรู้ได้.

^๑ ไป. วณฺณสงฺคหณลกฺขณา.

นว ปทานิ กุสลานิ ยตถ สพุโพ
กุสลปกฺโข สงฺคโท สโมสิริณํ คจฺจนฺติ.

กตมานิ นว ปทานิ ?

สมถอ วิปัสสนา อโลโก อโทโส
อโมโห อนิจฺจสญฺญา ทุภฺขสญฺญา
อนตฺตสญฺญา อสุภสญฺญา จ.

ตตฺถ กตโม สมถอ ?

ยา จิตฺตฺตฺส จิตฺติ สณฺจิติ
อวฺภูจิติ จานํ ปฏฺจานํ อฺปฏฺจานํ
สมาธิ สมาธานํ อวิกฺเขโป อวิปฺปฏิ-
สํวโร รูปสโม มานโส เอกคฺคํ
จิตฺตฺตฺส, อโย สมถอ.^๑

ผู้มีปัญญาสามารถจะรู้ได้ ผู้ทรมปัญญา
ไม่สามารถจะรู้ได้, ผู้ตามประกอบ
สามารถจะรู้ได้, ผู้ไม่ตามประกอบไม่
สามารถจะรู้ได้.

มีกุศลบท ๙ บท ซึ่งเป็นที่รวม
ประชุมลงแห่งสภาวะทั้งหมดฝ่ายกุศล.

บท ๙ บท เป็นไฉน ?

คือ

สมถะ ๑ วิปัสสนา ๑ อโลกะ ๑
อโทสะ ๑ อโมหะ ๑ อนิจฺจสญฺญา ๑
ทุภฺขสญฺญา ๑ อนตฺตสญฺญา ๑ อสุภ-
สญฺญา ๑.

ในบทเหล่านั้น สมถะเป็นไฉน ?

คือ

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรง
อยู่แห่งจิต ความตั้งมั่นแห่งจิต ความ
ดำรงมั่นแห่งจิต ความปรากฏแห่งจิต
ความเป็นสมาธิแห่งจิต ความแน่วแน่
แห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ความ
ไม่เดือดร้อนแห่งจิต ความที่ใจสงบ
ระงับ ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง,
นี้จัดเป็นสมถะ.

ตตถ กตมา วิปัสสนา ?

ในบทเหล่านั้น วิปัสสนา
เป็นไฉน ?

คือ

ขณฺเฐสุ วา ธาตุสุ วา อายตเนสุ
วา นามรูปेषु วา ปฏิจฺจสมุปฺปาเทสุ
วา ปฏิจฺจสมุปฺปนฺเนสุ วา ธมฺเมสุ
ทุกฺขेषุ วา สมุทฺตเยสุ วา นิโรเธ วา
มคฺเค วา กุสลากุสเลสุ วา ธมฺเมสุ
สาวชฺชอนวชฺชेषุ วา กณฺหสุกฺกเกสุ วา
เสวิตพฺพอเสวิตพฺพะสุ วา โส ยถาภูตํ
วิจโย ปวิจโย วิมฺสา ปรวิมฺสา
คานฺหา อคฺคานฺหา ปริคฺคานฺหา จิตฺเตน
ปริจิตฺตนา ตฺลนา อฺปปริกฺขา ฅานํ
วิชฺชา วา จกฺขุ พุทฺธิ เมธา ปญฺญา
โสภาโส อาโลโก อาภา ปภา ชคฺโค
นาราโจ^๑ ธมฺมวิจยสมฺโพชฺฌมฺโค
สมฺมาทิฏฺฐิ มคฺคํ, อโย วิปัสสนา.^๒

ความวิจย ตามความเป็นจริง
การเลือกสรร การพิจารณา การ
ใคร่ครวญ การยึด การถือ การถือมั่น
การพิจารณาด้วยจิต การไตร่ตรอง
การใคร่ครวญ ความรู้ ความรู้แจ้ง
ความมีปัญญาดังจักขุ ความรอบรู้
ความฉลาด ความมีปัญญา ความมี
ปัญญาสว่าง ความมีปัญญาแจ้งชัด
ความมีปัญญารุ่งโรจน์ ความมีปัญญา
สว่างไสว ความมีปัญญาแหลมคมดังพระ
ขรรค์ ความมีปัญญาเฉียบแหลมดัง
หอกชัด ความมีองค์ธรรมแห่งการตรัสรู้
ธัมมวิจยยะ ความมีองค์แห่งมรรคคือ
สัมมาทิฏฐิ ในขันธ์ ในธาตุ ในอายตนะ
ในนามรูป ในปฏิจจสมุปบาท ในปฏิจจ-
สมุปปีนนธรรม ในทุกข์ ในสมุททัย
ในนิโรธ ในมรรค ในกุศลและอกุศลธรรม
ในสาวัชชและอนวัชชธรรม ในกัณหา
และสุกกธรรม หรือในเสวิตัพพะ และ
อเสวิตัพพธรรม. นี้จัดเป็นวิปัสสนา.

^๑ ม. อี. นารชฺโช.

^๒ อภ. ส. ๓๔/๗๐/๒๐.

เตเนสา วิปัสสนา อิติ วุจฺจติ
 วิวิธา วา เสา วิปัสสนาติ, ตสฺมา
 เสา วิปัสสนาติ วุจฺจติ. ทฺวิธา เจสา
 หิ วิปัสสนา ธมฺมวิปัสสนาติ วุจฺจติ.

ทฺวิธา อิมาย ปสฺสติ สฺภญฺจ
 อสฺภญฺจ กณฺหญฺจ สุกฺกญฺจ
 เสวิตพฺพญฺจ อเสวิตพฺพญฺจ กมฺมญฺจ
 วิปากญฺจ พนฺธญฺจ วิโมกฺขญฺจ
 อาจยญฺจ อปจยญฺจ ปวตฺติญฺจ
 นีวตฺติญฺจ สงฺกิเลสญฺจ โวทานญฺจ,
 เหว วิปัสสนาติ วุจฺจติ.

อถ วา วิธิติ อฺปสฺสคฺโค
 ปสฺสนาติ^๑ อตฺถิ ตสฺมา วิปัสสนาติ
 วุจฺจเต, อยํ วิปัสสนา.

๖๕. ตตฺถ เทว โรคา สตฺตานํ
 อวิชฺชา ๑ ภวตฺตฺตนา ๑, เอเตสํ
 ทฺวินฺนํ โรคานํ นิฆาตาย ภควตา
 เทว ฆาสฺซฺชานิ วุตฺตานิ สมเถ ๑
 วิปัสสนา ๑.

ด้วยเหตุนั้น อากาณั้นท่านจึง
 เรียกว่าวิปัสสนา อีกอย่างหนึ่ง วิปัสสนา
 มีหลายอย่างต่างประการ, เพราะเหตุนั้น
 อากาณนี้ ท่านก็เรียกว่าวิปัสสนา.
 เป็นความจริง วิปัสสนา ๒ นัยนี้ ท่าน
 เรียกว่าธัมมวิปัสสนา.

หมายความว่า พระโยคาวจร
 ย่อมเห็นแจ้งด้วยวิปัสสนา ๒ นัย คือ
 งาม และไม่งาม ดำและขาว ควรเสพ
 และไม่ควรเสพ กรรมและผลของกรรม
 ผูกพันและหลุดพ้น สังสมและไม่สังสม
 การไปและการหวนกลับ ความเศร้าหมอง
 และความผ่องแผ้ว, ด้วยอาการอย่างนี้
 ท่านจึงเรียกว่าวิปัสสนา.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะข้อความว่า
 ปัสสนา ลงอุปสรรค คือ วิ ดังนั้น
 จึงเรียกว่าวิปัสสนา, นี้จัดเป็นวิปัสสนา.

๖๕. ในบทเหล่านั้น สัตว์ทั้งหลาย
 มีโรค ๒ ชนิด คือ อวิชชา ๑ ภวตฺตฺตนา
 ๑, เพื่อกำจัดโรค ๒ ชนิดเหล่านี้ พระ
 ผู้มีพระภาคจึงตรัสเภสัชประทานไว้ ๒
 ชนิด คือ สมณะ ๑ วิปัสสนา ๑.

^๑ ไป. อถวาปี อิติ อฺปสฺสคฺโค วิปัสสนาติ.

อิมานิ เทว ฆาสชฺชานิ ปฏิ-
เสเวนุโต เทว อโรเค สจฺจิกโรติ
ราคีวราคะ เจโตวิมุตตี อวิชฺชาวิราคะ
ปญฺญาวิมุตตี.

ตตฺถ ตณฺหาโรคฺสฺส สมโธ
ฆาสชฺชํ, ราคีวราคา เจโตวิมุตตี อโรคะ.
อวิชฺชาโรคฺสฺส วิปฺสฺสนา ฆาสชฺชํ,
อวิชฺชาวิราคา ปญฺญาวิมุตตี อโรคะ.

เอวณฺหิ ภควา จาห, เทว
ธมฺมา ปริญฺญเญยยา^๑ นามญฺจ รูปญฺจ,
เทว ธมฺมา ปหาตพฺพา อวิชฺชา
จ ภวตณฺหา จ, เทว ธมฺมา
ภาเวตพฺพา สมโธ จ วิปฺสฺสนา จ,
เทว ธมฺมา สจฺจิกาทพฺพา วิชฺชา จ
วิมุตตี จาติ.

ตตฺถ สมถํ ภาเวนุโต รูปิ
ปริชานาติ, รูปิ ปริชานนุโต ตณฺหํ
ปชฺหติ, ตณฺหํ ปชฺहनุโต ราคีวราคา
เจโตวิมุตตี สจฺจิกโรติ, วิปฺสฺสนํ
ภาเวนุโต นามํ ปริชานาติ, นามํ
ปริชานนุโต อวิชฺชํ ปชฺหติ, อวิชฺชํ

ผู้เสพเภสัช ๒ ชนิดเหล่านี้ ย่อม
กระทำให้แจ้ง ซึ่งความไม่มีโรคทั้งสอง
คือ เจโตวิมุตติอันสำรอกโรคะ ๑
ปัญญาวิมุตติอันสำรอกอวิชา ๑.

ในข้อนั้น โรคคือตัณหา มีสมณะ
เป็นเภสัช, เจโตวิมุตติจัดเป็นความไม่มี
โรค(แห่งตัณหา) เพราะสำรอกโรคะ
ได้. โรคคืออวิชชามีวิปัสสนาเป็นเภสัช,
ปัญญาวิมุตติจัดเป็นความไม่มีโรค(แห่ง
อวิชชานั้น) เพราะสำรอกอวิชาได้.

เป็นความจริง พระผู้มีพระภาค
ตรัสไว้แล้วอย่างนี้ว่า ธรรม ๒ อย่าง
ควรกำหนดรู้ คือ นาม ๑ รูป ๑, ธรรม
๒ อย่างควรละ คือ อวิชา ๑ ภวตัณหา
๑, ธรรม ๒ อย่างควรเจริญ คือ
สมณะ ๑ วิปัสสนา ๑, ธรรม ๒ อย่าง
ควรทำให้แจ้ง คือ วิชชา ๑ วิมุตติ ๑.

ในธรรมเหล่านั้น ผู้เจริญสมณะ
ย่อมรู้แจ้งรูป, เมื่อรู้แจ้งรูป ย่อมละตัณหา
ได้, เมื่อละตัณหาได้ ย่อมกระทำให้แจ้ง
ซึ่งเจโตวิมุตติ เพราะสำรอกโรคะได้,
ผู้เจริญวิปัสสนา ย่อมรู้แจ้งนาม, เมื่อ
รู้แจ้งนาม ย่อมละอวิชาได้, เมื่อละ

^๑ ที.ปา. ๑๑/๓๗๗/๒๘๕.

ปชหนุโต อวิชาวิราคา ปณณวิมุตติ
สัจฉิกโรติ.

ยทา ภิกขุโน เทว ธมมา
ปริณญาตา ภวนฺติ นามญจ รูปญจ,
ตถาสฺส เทว ธมมา^๑ ปหีนา ภวนฺติ
อวิชา จ ภวตฺถหา จ, เทว ธมมา
ภาวิตา ภวนฺติ สมโถ จ วิปัสสนา จ,
เทว ธมมา สัจฉิกาตพฺพา ภวนฺติ
วิชา จ วิมุตติ จ. เอตฺตาวตา
ภิกขุ กตทิจฺโจ ภวติ. เอสา โสปาติ-
เสสา นิพฺพานธาคู.

ตสฺส อายุปริยาทานา ซีวิตินุ-
ทฺริยสฺส อุปฺโพธา อิทฺตญจ ทุกฺขํ
นिरุชฺฌติ, อญฺญญจ ทุกฺขํ น
อุปฺปชฺชติ. ตตฺถ โย^๒ อิมสฺส ขนฺธ-
ธาคูอายุตนา^๓ นโรโร รูปสโม,
อญฺญญจ ขนฺธธาคูอายุตนา^๓
อุปฺปฏิสนฺธิ อุปฺปาตฺภาโว อัย
อนฺุปาติเสสา นิพฺพานธาคู.

อวิชา ย่อมทำให้แจ้งปัญญาวิมุตติ
เพราะสำรอกอวิชาได้.

คราวที่ภิกษุรู้แจ้งธรรม ๒ อย่าง
คือ นาม ๑ รูป ๑, ธรรม ๒ อย่าง คือ
อวิชา ๑ ภวตฺถหา ๑, ย่อมเป็นอันเธอ
ละได้แล้ว, ธรรม ๒ อย่าง คือ สมถะ ๑
วิปัสสนา ๑ ย่อมเป็นอันเธอเจริญแล้ว,
ธรรม ๒ อย่าง คือ วิชา ๑ วิมุตติ ๑
ย่อมเป็นอันเธอ พึงกระทำให้แจ้งได้.
ด้วยเหตุมีประมาณเท่านี้ ภิกษุจัดเป็น
ผู้มีกิจอันกระทำแล้ว. นี้จัดเป็นสุปาติ-
เสสนิพพานธาคู (ดับกิเลสยังมีเบญจขันธ์
เหลือ).

สำหรับภิกษุนั้น เพราะความดับ
ไปรอบแห่งชีวิตินทรีย์เหตุสิ้นอายุ ทุกข์นี้
ย่อมดับไปและทุกข์อื่นไม่เกิดขึ้น, ในข้อ
นั้น ความดับ ความสงบแห่งขันธ์ ธาคู
และอายุตนะเหล่านี้, ความไม่มีปฏิสนธิ
ความไม่เกิดแห่งขันธ์ ธาคู อายุตนะ
เหล่านี้ นี้จัดเป็นอนฺุปาติเสสนิพพาน-
ธาคู (ดับกิเลสไม่มีเบญจขันธ์เหลือ).

^๑ โป. อ. ทุกฺขธมมา.

^๒ โป. อ. โส.

^๓ โป. ขนฺธานํ ธาคูอายุตนา^๓, เอวมฺปฺริปี.

ตตถ กตมํ อโลโก กุสลมูลํ ?

ในธรรมนั้น อโลกกุศลมูลเป็นไฉน ?

คือ

ยํธาตุโก อโลโก อลฺพภนา
อลฺพภิตตํ อนิจุฉา อปตฺตนา
อกนฺตา^๑ อนชฺโฆสํ. อยํ อโลโก
กุสลมูลํ.

ความไม่โลภ กิริยาที่ไม่โลภ ความ
ไม่กำหนดนึก กิริยาที่ไม่กำหนดนึก
ความไม่ต้องการ ความไม่ปรารถนา
ความไม่ใคร่ ความไม่เพ่งเล็ง. นี้จัดเป็น
อโลกกุศลมูล.

กสฺเสตํ มูลํ ?

อโลกกุศลมูลนี้ เป็นมูลแห่งอะไร ?

คือ

(อโลโก) อโลกชฺส กุสลชฺส
กายกมฺมชฺส วจีกมฺมชฺส มโนกมฺมชฺส
(จ. ตถา ยถา) ตํสมุปรยฺตฺตานญจ
จิตฺตเจตสิกานํ ฐมฺมานํ มูลํ.

(อโลกะ) เป็นมูลแห่งกายกรรม
วจีกรรม และมโนกรรมฝ่ายกุศลที่เกิด
จากอโลกะ (เหมือนที่เป็น)มูลแห่งจิตต-
เจตสิกธรรมที่สัมปยุตกับอโลกะนั้น.

อถ วา อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค
กุสลนฺติ วุจฺจติ, โส ติณฺณํ
มคฺคํคานํ มูลํ.

อีกอย่างหนึ่ง อริยมรรคมีองค์ ๘
ท่านเรียกว่ากุศล, มรรคนั้น เป็นมูล
แห่งองค์มรรค ๓ ประการ.

กตเมสํ ติณฺณํ ?

มรรคนั้น เป็นมูลแห่งองค์มรรค
๓ ประการ เป็นไฉน ?

คือ

สมฺมาสงฺกปฺปสฺส สมฺมาวายามสฺส
สมฺมาสมาธิสฺส จ อิมํ มูลนฺติ,
ตสฺมา กุสลมูลนฺติ วุจฺจติ.

เป็นมูลแห่งองค์มรรค ๓ ประการ
เหล่านี้ คือ สัมมาสังกัปปะ ๑ สัมมา-
วายามะ ๑ สัมมาสมาธิ ๑, เพราะ
เหตุนั้น ท่านจึงเรียกมรรคนั้นว่ากุศลมูล.

^๑ ไป. อกนฺติ.

ตตถ กตมํ อโทโส กุสลมูลํ ?

ในบทเหล่านั้น อโทสกุสลมูล
เป็นไฉน ?

คือ

ยา สตุเตสุ วา สงฺขาราเรสุ วา
อนฆาโต อปฺปฏิมฺหาโต อพฺยาปตฺติ
อพฺยาปาโท อโทโส เมตฺตา
เมตฺตายนฺนา อตฺถกามตา หิตกามตา
เจตฺโส ปสาโท, อยํ อโทโส กุสลมูลํ.

ความไม่อาฆาต ความไม่ขุ่นเคือง
ความไม่ปองร้าย ความไม่พยาบาท
ความไม่ประทุษร้าย ความเมตตา ความ
รักใคร่ ความต้องการประโยชน์ ความ
ต้องการเกื้อกูล ความผ่องใสแห่งใจ, นี้
จัดเป็นอโทสกุสลมูล.

กสฺสเสตํ มูลํ ?

อโทสกุสลมูลนี้ เป็นมูลแห่งอะไร ?

คือ

(อโทโส) อโทสขสฺส กุสลสฺส
กายกมฺมสฺส วจฺจิกมฺมสฺส มโนกมฺมสฺส
(๑, ตถา ยถา) ตํสมฺปยุตฺตานญฺจ
จิตฺตเจตฺตสิกานํ ฐมฺมานํ มูลํ.

(อโทสะ) เป็นมูลแห่งกายกรรม
วจีกรรม และมโนกรรมฝ่ายกุศลที่เกิดจาก
อโทสะ (เหมือนที่เป็น) มูลแห่งจิตต-
เจตสิกธรรมที่สัมปยุตกับอโทสะนั้น.

อถ วา ... ตินฺนุณํ มคฺคํคานํ มูลํ.

อีกอย่างหนึ่ง ... มรรคเป็นมูลแห่ง
องค์มรรค ๓ ประการ.

กตเมสํ ตินฺนุณํ ?

มรรคนั้นเป็นมูลแห่งองค์มรรค ๓
ประการเป็นไฉน ?

คือ

สมฺมาวาจา ย สมฺมากมฺมฺนตฺสฺส
สมฺมาอาชีวะสฺส ๑ อิมํสํ ตินฺนุณํ
มคฺคํคานํ มูลํ, ตสฺมา กุสลมูลนฺติ
วฺจฺจติ.

เป็นมูลแห่งองค์มรรค ๓ ประการ
เหล่านี้ คือ สัมมาวาจา ๑ สัมมา-
กัมมันตะ ๑ สัมมาอาชีวะ ๑, เพราะ
เหตุนี้ ท่านจึงเรียกมรรคนั้นว่ากุสลมูล.

ตตถ กตมํ อโมโห กุสลมูลํ ?

ในบทเหล่านั้น อโมหกุศลมูล เป็นไฉน ?

คือ

ยํ จตุสฺ อริยสจฺเจสฺส ยถาภูตํ
ฅานทสฺสนํ อภิสมโย สมุมา จ
ปจฺจาคโม ปฏิวะโร อโมโห อสมมุยุหนา
อสมฺโมโห วิชฺชาปกาสี^๑ อาโลโก
อนาวรรณํ เสกฺขานํ กุสลานํ ฅมฺมานํ,
อโย อโมโห กุสลมูลํ.

การเห็นด้วยปัญญา ตามความเป็นจริง การตรัสรู้ การบรรลุโดยชอบ การแทงตลอด ความไม่หลง ความไม่มงาย ความไม่หลงพร้อม ความแจ้งชัดแห่งวิชา ความรุ่งเรืองแห่งวิชา ความเป็นธรรมไม่ขวางกัน ซึ่งเสกขกุศลธรรม, นี้จัดเป็นอโมหกุศลมูล.

กสฺเสตํ มูลํ ?

อโมหกุศลมูลนี้ เป็นมูลแห่งอะไร ?

คือ

(อโมโห) อโมหขสฺส กุสลสฺส
กายกมฺมสฺส วจีกมฺมสฺส มโนกมฺมสฺส
(จ, ตถา ยถา) ตํสมฺปยุตฺตานญจ
จิตฺตเจตสิกานํ ฅมฺมานํ มูลํ.

(อโมหะ) เป็นมูลแห่งกายกรรม วจกรรม และมโนกรรมฝ่ายกุศลที่เกิดจาก อโมหะ (เหมือนที่เป็น) มูลแห่งจิตตเจตสิกธรรมที่สัมปยุตกับอโมหะนั้น.

อถ วา ... ทวินฺนํ มคฺคจฺจนํ
เอตํ มูลํ.

อีกอย่างหนึ่ง ... มรรคนั้นเป็นมูลแห่งองค์มรรค ๒ ประการ.

^๑ ไป. วิชาวาภาโส.

กตเมสฺ ทฺวิณฺณํ ?

มรรคนั้นเป็นมูลแห่งองค์มรรค ๒
ประการ เป็นไฉน ?

คือ

สมฺมาทิฏฺฐิยา จ สมฺมาสติยา จ
อิเมสฺ ทฺวิณฺณํ มคฺคํคานํ มূলํ, ตสฺมา
กุสลมูลนฺติ วุจฺจติ.

เป็นมูลแห่งองค์มรรค ๒ ประการ
เหล่านี้ คือ สมฺมาทิฏฺฐิ ๑ สมฺมาสติ ๑,
เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่ากุศลมูล.

เอวํ อิเมสฺ ตีหิ กุสลมูลเอหิ
อฏฺฐจฺจโก มคฺโค โยเชตพฺโพ.

มรรคมีองค์ ๘ บัณฑิตพึงประกอบ
ด้วยกุศลมูล ๓ อย่างเหล่านี้ ด้วยประการ
ฉะนี้.

๖๖. ตตฺถ กตมา อนิจฺจ-
สญฺญา ?

๖๖. ในบทเหล่านั้น อนิจฺจสญฺญา
เป็นไฉน ?

คือ

สพฺเพ สงฺขารา อุปฺปาทวย-
ธมฺมิไนติ จ ยา สญฺญา สญฺชานนา
วตฺตปฺนา อุกฺคาโห, อยํ อนิจฺจสญฺญา.

สญฺญา ความรู้พร้อมความกำหนด
ความถือโดยนัยเป็นต้นว่า สังขาร
ทั้งหลายทั้งปวง มีอันเกิดขึ้นและเสื่อมไป
เป็นธรรมดา, นี้จัดเป็นอนิจฺจสญฺญา.

ตสฺสา โโก นิสฺสันฺโท ?

อะไรเป็นวิบากเครื่องไหลออกแห่ง
อนิจฺจสญฺญานั้น ?

คือ

อนิจฺจสญฺญาย ภาวิตาย พหุลี-
กตายน อฏฺฐสฺส โลกธมฺเมสฺ จิตฺตํ
นानุสฺสนฺติ น สฺนฺติ น สฺนฺชหติ,

เพราะได้เจริญ กระทำให้มาก
ซึ่งอนิจฺจสญฺญา จิตย่อมไม่สับสนต่อ
ไม่สับสนเนื่อง ไม่ตั้งมั่นในโลกธรรม ๘, คือ

อุเปกขา วา ปฏิกกุลตา วา สณฺหหติ,
อยมสฺสา นิสฺสนุเท.

ย่อมตั้งมั่นอย่างวางเฉย, หรืออย่าง
เอือมระอา, นี้จัดเป็นวิปากเครื่องไหลออก
แห่งอนิจจสัญญา นั้น.

ตตฺถ กตฺมา ทุกฺขสฺสณฺณา ?

ในบทเหล่านั้น ทุกฺขสฺสณฺณา
เป็นไฉน ?

คือ

สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขาติ ยา
สฺสณฺณา สฺสขานนา วตฺตปนา^๑
อุคฺคาโห, อัยฺ ทุกฺขสฺสณฺณา.

สัญญา ความรู้พร้อม ความ
กำหนด ความถือโดยนัยเป็นต้นว่า
สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์, นี้จัดเป็น
ทุกฺขสฺสณฺณา.

ตสฺสา โภ นิสฺสนุเท ?

อะไรเป็นวิปากเครื่องไหลออกแห่ง
ทุกฺขสฺสณฺณา นั้น ?

คือ

ทุกฺขสฺสณฺณาย ภาวิตาย พหฺลึ-
กตาย อาลสฺเส สัมมาเท วิมฺหเย จ
จิตฺตํ นานุสฺสนุหฺติ น สฺนุหฺติ, น
สณฺหหติ, อุเปกขา วา ปฏิกกุลตา วา
สณฺหหติ, อยมสฺสา นิสฺสนุเท.

เพราะได้เจริญ กระทำให้มาก
ซึ่งทุกฺขสฺสณฺณา จิตย่อมไม่สับสนต่อ ไม่
สับสนเนื่อง ไม่ตั้งมั่นในความเกียจคร้าน
ความประมาท และความหลง คือ ย่อม
ตั้งมั่นอย่างวางเฉย หรืออย่างเอือมระอา,
นี้จัดเป็นวิปากเครื่องไหลออก แห่งทุกฺข-
สฺสณฺณา นั้น.

^๑ ฉ. วตฺตปนา. เวมฺปิริ.

ตตถ กตมา อนตตสญญา ?

ในบทเหล่านั้น อนัตตสญญา
เป็นไฉน ?

คือ

สพฺเพ ธมฺมา^๑ อนตฺตาติ ยา
สญญา สญฺชานนา วตฺตปฺนา
อุคฺคาโห, อัย อนตฺตสญญา.

สญญา ความรู้พร้อม ความ
กำหนด ความถือโดยนัยเป็นต้นว่า
ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา, นี้
จัดเป็นอนัตตสญญา.

ตสฺสา โภ นิสฺสนุโห ?

อะไรเป็นวิบากเครื่องไหลออกแห่ง
อนัตตสญญานั้น ?

คือ

อนตฺตสญฺญาย ภาวิตาย พหฺลึ-
กตายน อหฺงกาโร จิตฺตํ นานุสนฺหติ
น สนฺหติ, มมฺงกาโร น สนฺหติ,
อุเปกฺขา वा ปฏิกฺกฺลตา वा สนฺหติ,
อยมสฺสา นิสฺสนุโห.

เพราะได้เจริญ กระทำให้มาก
ซึ่งอนัตตสญญา อหังการจิต (จิตที่มี
ทิฏฐิว่าเป็นเรา) ย่อมไม่สืบท่อ ไม่สืบเนื่อง
มมังการจิต (จิตที่มีต้นหว่าของเรา)
ย่อมไม่ตั้งมั่น คือ ย่อมตั้งมั่นอย่างวางเฉย
หรืออย่างเอือมระอา, นี้จัดเป็นวิบาก
เครื่องไหลออกแห่งอนัตตสญญานั้น.

^๑ ไป. สพฺเพสุ ธมฺเมสุ.

ตตถ กตมา อสุภสญญา ?

ในบทเหล่านั้น อสุภสญญา
เป็นไฉน ?

คือ

สพเพ^๑ สงฺขารา อสุภาติ ยา^๒
สญญา สญชานนา วตตปนา
อุคฺคาโห, อยฺ อสุภสญญา.

สญญา ความรู้พร้อม ความ
กำหนด ความถือโดยนัยเป็นต้นว่า
สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นอสุภะ(ไม่งาม),
นี้จัดเป็นอสุภสญญา.

ตสฺสา โภ นิสฺสนุโท ?

อะไรเป็นวิบากเครื่องไหลออกแห่ง
อสุภสญญานั้น ?

คือ

อสุภสญญา ย ภาวิตาย พหุลี-
กตาย สุกฺกนิมิตฺเต จิตฺตํ นานุสฺสนุตฺติ
น สนฺนุตฺติ น สนฺนุจฺหติ, อุเปกฺขา วา
ปฏิกฺกุลตา วา สนฺนุจฺหติ, อยมสฺสา
นินฺสฺสนุโท.

เพราะได้เจริญ กระทำให้มาก
ซึ่งอสุภสญญานั้น จิตย่อมไม่สับสน
ไม่สับสนเนื่อง ไม่ตั้งมั่น คือ ย่อมตั้งมั่น
อย่างวางเฉย หรืออย่างเอือมระอาใน
สุกฺกนิมิต, นี้จัดเป็นวิบากเครื่องไหลออก
แห่งอสุภสญญานั้น.

ตตถ ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ
ปริณฺญา ภควตา เทสิตา, ยา ตตถ
อสุภสญญา รูปฺกฺขนฺธสฺส ปริณฺยตฺตํ,
ทุกฺขสญญา เวทนาทุกฺขนฺธสฺส ปริณฺยตฺตํ,
อนตตสญญา สญญาทุกฺขนฺธสฺส

ในธรรมเหล่านั้น พระผู้มีพระภาค
ทรงแสดงการกำหนดรู้ขั้น ๕ อย่าง
ไว้แล้ว คือ บรรดาสญญาเหล่านั้น
อสุภสญญา กำหนดรู้รูปขั้นได้,
ทุกฺขสญญา กำหนดรู้เวทนาขั้นได้,

^๑ ฉ. อ. สตต.

^๒ โป. โย, เอวมฺปริปี.

สงขารกฺขณฺหฺสฺส ปริยฺยตฺตํ, อนิจฺจ-
สญฺญา วิญญฺยานกฺขณฺหฺสฺส ปริยฺยตฺตํ.

ตตฺถ สมเถน ตณฺหํ^๑
สมฺมุคฺคาเตติ, วิปฺสฺสณาย อวิชฺชํ^๒
สมฺมุคฺคาเตติ, อโทเสน โทสํ สมฺมุคฺคาเตติ,
อโมเหเน โมหํ สมฺมุคฺคาเตติ, อนิจฺจ-
สญฺญาย นิจฺจสญฺญํ^๓ สมฺมุคฺคาเตติ
ทุกฺขสญฺญาย สุขสญฺญํ^๓ สมฺมุคฺคาเตติ,
อนตฺตสญฺญาย อตฺตสญฺญํ^๓
สมฺมุคฺคาเตติ, อสุภสญฺญาย สุภสญฺญํ^๓
สมฺมุคฺคาเตติ.

จิตฺตวิกฺเขปปฏิสํหฺรณลกฺขณเ
สมโถ, ตสฺส ฌานานิ ปทฺฐจฺานํ.
สพฺพธมฺมํ ยถาภูตํ ปฏิเวธลกฺขณา
วิปฺสฺสณา, ตสฺสา สพฺพเนยฺยํ ปทฺฐจฺานํ.

อิจฺฉาปฏิสํหฺรณลกฺขณเ อโลโก,
ตสฺส อทินฺนาทานา เวรมณี ปทฺฐจฺานํ.
อพฺยาปาทลกฺขณเ อโทโส, ตสฺส

อนัตตสํญฺญา กำหนดรู้สํญฺญาขันธ์และ
สังขารขันธ์ได้, อนิจฺจสํญฺญา กำหนดรู้
วิญญฺยานขันธ์ได้.

ในธรรมเหล่านั้น พระโยคาวจร
ย่อมถอนตัณหาได้ด้วยสมณะ, ย่อมถอน
อวิชชาได้ด้วยวิปัสสนา, ย่อมถอนโทสะ
ได้ด้วยอโทสะ, ย่อมถอนโมหะได้ด้วย
อโมหะ, ย่อมถอนนิจฺจสํญฺญาได้ด้วย
อนิจฺจสํญฺญา, ย่อมถอนสุขสํญฺญาได้
ด้วยทุกฺขสํญฺญา, ย่อมถอนอตฺตสํญฺญา
ได้ด้วยอนัตตสํญฺญา, ย่อมถอนสุภ-
สํญฺญาได้ด้วยอสุภสํญฺญา.

สมณะ มีอันระงับจิตฟุ้งซ่านเป็น
ลักษณะ, สมณะนั้นมีฌานเป็นปทฺฐฐาน.
วิปัสสนา มีอันแทงตลอดธรรมทั้งปวง
ตามความเป็นจริงเป็นลักษณะ, วิปัสสนา
นั้น มีอันแนะนำธรรมที่ควรรู้ทั้งปวงได้
เป็นปทฺฐฐาน.

อโลเก มีอันระงับความอิจฺฉาเป็น
ลักษณะ, อโลเกะนั้น มีเจตนาเครื่อง
งดเว้น จากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของ

^๑ ไป. ตณฺหา.

^๒ ไป. อวิชฺชา.

^๓ ไป... สญฺญา.

ปาณาติปาตา เวรมณี ปทภูจານี.
 วัตตอุปปปฏิหิตลกขณเณ อโมโห, ตสฺส
 สมฺมาปฏิปัตติ ปทภูจານี.

สงฺขตานํ ฐมฺมานํ วจินาสคฺคหณ-
 ลกฺขณา อนิจฺจสญฺญา, ตสฺสา
 อุทฺยพฺพโย ปทภูจານี. สาสวณฺส-
 สญฺชานนลฺกฺขณา ทฺกฺขสญฺญา, ตสฺสา
 เวทนา ปทภูจານี. สพฺพธมฺมอนุปคฺมน-
 ลกฺขณา อนตฺตสญฺญา, ตสฺสา ฐมฺม-
 สญฺญา ปทภูจานี. วินีลวิกฺขุพฺพก-
 อุทฺธูมาตกสมฺมุคฺคหณลฺกฺขณา อสุภ-
 สญฺญา, ตสฺสา นิพฺพิทา ปทภูจานี.

อิเมสุ นวสุ ปเทสุ อุปทฺธิญฺเจสุ
 สพฺโพ กุสลปกฺโข อุปทฺธิญฺโจะ ภวติ,
 โส จ พหุสฺสุเตน สกฺกา ชานิตฺตุ
 โน อุปฺปสฺสุเตน, ปณฺณวตา โน
 ทฺปฺปณฺณเณน, ยุตฺเตน โน อยุตฺเตนาติ.

เขาไม่ได้ให้เป็นปทัฏฐาน, อโทสะมีอัน
 ไม่พยายามเป็นลักษณะ, อโทสะนั้น มี
 เจตนาเครื่องงดเว้น จากการทำชีวิตสัตว์
 ให้ตกลงเป็นปทัฏฐาน, อโมหะมีอันไม่
 ทำลายธรรมเป็นที่ตั้ง เป็นลักษณะ,
 อโมหะนั้นมีสัมมาปฏิบัติเป็นปทัฏฐาน.

อนิจฺจสญฺญา มีอันถืออย่างทำลาย
 สังขตธรรมเป็นลักษณะ, อนิจฺจสญฺญา
 นั้น มีความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป
 เป็นปทัฏฐาน. ทฺกฺขสญฺญามีอันกำหนด
 สาสวณฺสเป็นลักษณะ, ทฺกฺขสญฺญานั้น
 มีเวทนาเป็นปทัฏฐาน. อนตฺตสญฺญา
 มีอันไม่เข้าไปใกล้ธรรมทั้งปวง เป็น
 ลักษณะ, อนตฺตสญฺญานั้นมีธมฺมสญฺญา
 เป็นปทัฏฐาน. อสุภสญฺญามีอันถือเอา
 ชากศพ มีสีเขียวคล้ำมีน้ำเหลืองไหลเยิ้ม
 ขึ้นพองอืดเป็นลักษณะ. อสุภสญฺญานั้น
 มีความเบื่อหน่ายเป็นปทัฏฐาน.

สภาวะฝ่ายกุศลทั้งปวง ย่อมเป็น
 อันท่านแสดงไขไว้แล้วในบท ๙ บท
 ที่ท่านแสดงไขไว้แล้วเหล่านี้, สภาวะ
 ฝ่ายกุศลนั้นอันผู้เป็นพหุสูตสามารถรู้ได้
 แต่ผู้มีสุตะน้อยไม่สามารถจะรู้ได้, ผู้มี
 ปัญญาสามารถจะรู้ได้ ผู้ทราบบัญญาไม่
 สามารถจะรู้ได้, ผู้ตามประกอบสามารถ

จะรู้ได้ . ผู้ไม่ตามประกอบไม่สามารถ
จะรู้ได้, ด้วยประการฉะนี้.

๖๗. ตตถ นิจฺจสญฺญาวธิมุตฺตสฺส
อปรฺาปรจิตฺตปวตฺติยํ สนฺตตี อปฺจ-
เวกฺขโต, อนิจฺจสญฺญา น อฺุปฺภูจฺาติ.
ปญฺจสฺส กามคฺุณฺสฺส สฺขสฺสาทหิมุตฺตสฺส^๑
อิริยาปถสฺส อผาสฺมปฺจฺเวกฺขโต
ทฺุภฺขสญฺญา น อฺุปฺภูจฺาติ, ขนฺธธฺาตุ-
อายตเนสฺส อตฺตาริหิมุตฺตสฺส นานาธฺาตุ
อนเภธฺาตุวินิพฺุโกคมปฺจฺเวกฺขโต อนตฺต-
สญฺญา น อฺุปฺภูจฺาติ. วณฺณสณฺจนาภิ-
รตสฺส กายเ สฺุภฺาธิมุตฺตสฺส จ
วิปฺปฏิจฺุจฺุณฺนา อสฺุภฺสญฺญา น
อฺุปฺภูจฺาติ.^๒

๖๗. ในข้อนั้น อนิจฺจสฺญญา
ย่อมไม่ปรากฏแก่บุคคลผู้น้อมใจเชื่อใน
นิจฺจสฺญญา เพราะไม่พิจารณาความ
สืบต่อในความเป็นไปแห่งจิตไป ๆ มา ๆ.
ทฺุภฺขสฺญญา ย่อมไม่ปรากฏแก่บุคคลผู้น้อมใจเชื่อใน
ความยินดีที่ได้รับจากความ
สุขในกามคุณ ๕, เพราะไม่พิจารณา
ความไม่สบายแห่งอิริยาบถ. อนัตต-
สฺญญา ย่อมไม่ปรากฏแก่บุคคลผู้น้อมใจ
เชื่อว่ามีอัตตาในขันธ ธาตุ หรืออายตนะ,
เพราะไม่พิจารณาการแยกธาตุที่แตกต่าง
กันและธาตุทั้งหลาย. อสฺุภฺสฺญญา ย่อม
ไม่ปรากฏ แก่บุคคลผู้น้อมใจในผิวพรรณ
และสณฺฐาน และน้อมใจเชื่อในกาย
ว่างาม, ซึ่งถูกปกปิดไว้.

อวิปฺปฏิสฺารลกฺขณา สทฺธา,
สทฺทหนา ปฺจฺุปฺภูจฺานํ. ตสฺส จตฺตาริ
โสธฺาปตฺติยงฺคานิ ปทฺุจฺานํ.

ศรัทธา มีความไม่เดือดร้อนเป็น
ลักษณะ, มีความเชื่อเป็นปัจจุปัฏฐาน.
ศรัทธานั้น มีองค์แห่งพระโสดาบัน ๔
เป็นปทัฏฐาน.

^๑ ไป. ตตถ นิจฺจสญฺญาวธิมุตฺตสฺส อปรฺาปรํ จิตฺตํ ปณฺาเมนฺุโต สติมปฺจฺเวกฺขโต อนิจฺจสญฺญา
น อฺุปฺภูจฺาติ, ปญฺจสฺส กามคฺุณฺสฺส สฺขสฺสาทหิมุตฺตสฺส.

^๒ ดูเทียบ วิสุทฺธิ. มภ. ๓/๗๓๙/๓๓๑.

เอวณฺหิ วุตฺตํ ภควตา
สทฺธินฺทริยํ ภิกฺขเว กุหิ ทฎฺฐพฺพํ ?
จตุสฺส โสตาปตฺตियงฺเคสฺส กุสเลสฺส
ธมฺเมสฺส^๑

สุราอปฏิกฺเขปนลกฺขณํ วิริยินฺทริยํ,
วิริยินฺทริยารมฺโภ ปจฺจุปฺปญฺจานํ. ตสฺส
อตีตา จตฺตารโ สมนฺมปฺปชานา
ปทฺฐจฺานํ. ยถา วุตฺตํ ภควตา
วิริยินฺทริยํ ภิกฺขเว กุหิ ทฎฺฐพฺพํ ?
จตุสฺส สมนฺมปฺปชานेสฺส.

สติ สรณลกฺขณา, อสมฺโมห-
ปจฺจุปฺปญฺจานา, ตสฺส อตีตา จตฺตารโ
สติปฺปญฺจานา ปทฺฐจฺานํ. ยถา วุตฺตํ
ภควตา สตินฺทริยํ ภิกฺขเว กุหิ
ทฎฺฐพฺพํ ? จตุสฺส สติปฺปญฺจานेสฺส.

เอกคฺคฺลฺกฺขณเณ สมาธิ, อวิกฺเขป-
ปจฺจุปฺปญฺจานเณ, ตสฺส จตฺตาริ ฅานานิ
ปทฺฐจฺานํ. ยถา วุตฺตํ ภควตา
สมาธิทฺทริยํ ภิกฺขเว กุหิ ทฎฺฐพฺพํ ?
จตุสฺส ฅานेสฺส.

สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้
อย่างนี้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัตินทรีย์
พึงเห็นได้ในที่ไหน ? พึงเห็นได้ในองค์
แห่งพระโสดาบัน ๔ ซึ่งเป็นกุศลธรรม.

วิริยินทรีย์ มีอันไม่ห้ามความ
องอาจเป็นลักษณะ, มีอันปรารถนาความ
เพียรเป็นปัจจุปัฏฐาน. วิริยินทรีย์นั้น
มีสัมมปชาน ๔ ที่ล่วงแล้วเป็นปทัฏฐาน.
เหมือนอย่างทีพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า
ดูกรภิกษุทั้งหลาย วิริยินทรีย์ พึงเห็นได้
ในที่ไหน ? พึงเห็นได้ในสัมมปชาน ๔.

สติมีอันระลึกได้เป็นลักษณะ มี
ความไม่หลงพร้อม เป็นปัจจุปัฏฐาน,
สตินั้น มีสติปัฏฐาน ๔ ที่ล่วงแล้ว
เป็นปทัฏฐาน. เหมือนอย่างทีพระผู้มี
พระภาคตรัสไว้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย
สตินทรีย์พึงเห็นได้ในที่ไหน ? พึงเห็นได้
ในสติปัฏฐาน ๔.

สมาธิมีความที่จิตมีอารมณ์ เป็น
อันเดียวเป็นลักษณะ มีอันไม่ฟุ้งซ่าน
เป็นปัจจุปัฏฐาน, สมาธินั้น มีฅาน ๔
เป็นปทัฏฐาน. เหมือนอย่างทีพระผู้มี
พระภาคตรัสไว้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย

^๑ ส.มหา. ๑๙/๘๕๓/๒๕๙. เอวมุปริปี.

ปชานนลกขณา ปญญา, ภูตตถสนฺตีรณา ปจฺจุปฏฺฐานา, ตสฺส จตฺตารี อริยสจฺจานิ ปทฺฐานํ. ยถา วุตฺตํ ภควตา ปญฺณินฺทริยํ ภิกฺขเว กุหิ ทฺฐพฺพํ? จตฺสุ อริยสจฺเจสุ.

จตฺตารี จกฺกานิ : ° ปฏฺฐูปเทสวาโส จกฺกํ, สฺปฺปริสฺสุปนฺนสฺสโย จกฺกํ, อตฺตสมฺมาปณฺธานํ จกฺกํ, ปุพฺเพ กตฺปุญฺญตา จกฺกํ.

ตตฺถ อริยสนฺนินฺนสฺสยลกฺขณเณ ปฏฺฐูปเทสวาโส, โส สฺปฺปริสฺสุปนฺนสฺสยสฺส ปทฺฐานํ. อริยสนฺนินฺนสฺสยลกฺขณเณ สฺปฺปริสฺสุปนฺนสฺสโย, โส อตฺตสมฺมาปณฺธานสฺส ปทฺฐานํ. สมฺมาปฏฺฐิตฺตลกฺขณเณ อตฺตสมฺมาปณฺธานํ, ตํ ปุญฺญานํ ปทฺฐานํ.

สมาธิทริย พึงเห็นได้ในที่ไหน? พึงเห็นได้ในฌาน ๔.

ปัญญา มีอันรอบรู้เป็นลักษณะ มีการพิจารณาอรรถตามเป็นจริง เป็นปัจจุปัฏฐาน, ปัญญานั้นมีอริยสัจ ๔ เป็นปทัฏฐาน, เหมือนอย่างทีพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ปัญญาพึงเห็นได้ในที่ไหน? พึงเห็นได้ในอริยสัจ ๔.

จักร ๔ บัณฑิตพึงทราบดังนี้ : ปฏฐูปเทสวาสจักร (การอยู่ในถิ่นที่เหมาะสม) ๑ สฺปฺปริสฺสุปนฺนสฺสยจักร (การคบสัตบุรุษ) ๑ อตฺตสมฺมาปณฺธานจักร (การตั้งตนไว้ชอบ) ๑ ปุพฺเพกตฺปุญฺญตาจักร (ความเป็นผู้มีบุญได้กระทำไว้แล้วในปางก่อน) ๑.

ในจักร ๔ เหล่านี้ ปฏฐูปเทสวาสจักร มีอันอิงอาศัยพระอริยเจ้า เป็นลักษณะ, ปฏฐูปเทสวาสจักรนั้น เป็นปทัฏฐาน แห่งสฺปฺปริสฺสุปนฺนสฺสยจักร. สฺปฺปริสฺสุปนฺนสฺสยจักร มีอันอิงอาศัยพระอริยเจ้าเป็นลักษณะ, สฺปฺปริสฺสุปนฺนสฺสยจักรนั้นเป็นปทัฏฐานแห่งอตฺตสมฺมาปณฺธาน-

° ที.ปา. ๑๑/๔๐๐/๒๙๓, อัง.จตุกก. ๒๑/๓๑/๔๑.

กุศลธมฺไมปจยลกฺขณํ ปุณฺณํ, ตํ
สพฺพสมฺปตฺตินํ ปทฺฐจัน.

เอกาทสสึลมูลกา ธมฺมา, สึลวโต
อวิปฺปฏิสโร ภวติ ฯเปฯ โส วิมุตฺติ-
ญาณทสฺสนํ นาริ อิตฺถตฺตยาติ
ปชานนา. ตตฺถ เวมณิลกฺขณํ สึลํ,
ตํ อวิปฺปฏิสรัสส ปทฺฐจัน. น
อตฺตานุวาทลกฺขณเ อวิปฺปฏิสโร, โส
ปาโมชฺชสฺส ปทฺฐจัน.

อภิปฺโปเมทนลกฺขณํ ปาโมชฺชํ, ตํ
ปีติยา ปทฺฐจัน. อตฺตมนลกฺขณา
ปีติ, สอ ปสฺสทฺธิยา ปทฺฐจัน.
กมฺมนียลกฺขณา ปสฺสทฺธิ, สอ สุขสฺส
ปทฺฐจัน.

จักร. อัดตสัมมาปณิธานจักร มีอัน
ปฏิบัติชอบเป็นลักษณะ, อัดตสัมมา-
ปณิธานจักรนั้น เป็นปัทฏฐานแห่งบุญ
ทั้งหลาย.

บุญมีอันสังสมกุศลธรรม เป็น
ลักษณะ, บุญนั้นเป็นปัทฏฐานแห่งสมบัติ
ทั้งปวงทั้งหลาย.

ธรรมมีศีลเป็นมูล ๑๑ ข้อ บัณฑิต
พึงทราบดังนี้, ความไม่เดือดร้อนย่อมมี
แก่ผู้มีศีล ฯลฯ วิมุตติญาณทัสสนะ
ได้แก่ การรู้โดยนัยเป็นต้นว่า กิจอื่นเพื่อ
ความเป็นอย่างนี้ไม่มี. ในธรรมที่มีศีลเป็น
มูล ๑๑ ข้อนั้น ศีลมีเจตนาเครื่องงดเว้น
เป็นลักษณะ, ศีลนั้นเป็นปัทฏฐานแห่ง
ความไม่เดือดร้อน. ความไม่เดือดร้อน
มีการไม่กล่าวติเตียนตนเป็นลักษณะ
ความไม่เดือดร้อนนั้น เป็นปัทฏฐานแห่ง
ปราโมทย์.

ปราโมทย์ มีอันยินดียิ่งเป็น
ลักษณะ, ปราโมทย์นั้น เป็นปัทฏฐาน.
แห่งปีติ, ปีติมีความพอใจเป็นลักษณะ,
ปีตินั้น เป็นปัทฏฐานแห่งปีสัทธิ.
ปีสัทธิมีอันควรแก่การงานเป็นลักษณะ,
ปีสัทธินั้นเป็นปัทฏฐานแห่งสุข.

อพฺยาปาทลกฺขณํ สุขํ ตํ
สมาธิโน ปทฺฐจํ. อวิกฺเขปนลกฺขณเณ
สมาธิ, โส ยถาภูตญาณทสฺสนสฺส
ปทฺฐจํ. อวิปริตสนฺตีรณลกฺขณา
ปณฺญา, สา นิพฺพิทาย ปทฺฐจํ.

อนาลยนลกฺขณา นิพฺพิทา, สา
วิราคสฺส ปทฺฐจํ. อสงฺกิเลสลกฺขณเณ
วิราโค, โส วิมุตฺติยา ปทฺฐจํ.
อกุสลธมฺมวิเวกลกฺขณา วิมุตฺติ, สา
วิมุตฺติโน โวทานสฺส ปทฺฐจํ.

๖๘. จตฺสฺส อริยภุมิโย จตฺตาริ
สามณฺณผลานิ. ตตฺถ โย ยถาภูตํ
ปชานาติ, เอสา ทสฺสนภุมิ.
โสตาปตฺติผลญฺจ โส ยถาภูตํ
ปชานิตฺวา นิพฺพินฺนทติ, อิทํ
ตณฺหากมราคสฺส ปทฺฐจํ พฺยาปาทานํ.
สกทาคามิผลญฺจ สณฺหํ^๑ วิรชฺชติ,
อโย ราควิราคา เจโตวิมุตฺติ.

สุขมีอันไม่พยาบาท เป็นลักษณะ,
สุขนั้น เป็นปทัฏฐานแห่งสมาธิ. สมาธิ
มีอันไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ, สมาธินั้น
เป็นปทัฏฐาน แห่งยถาภูตญาณทสฺสนะ.
ปัญญาที่มีอันไตร่ตรองที่ไม่วิปริต เป็น
ลักษณะ, ปัญญานั้น เป็นปทัฏฐานแห่ง
นิพพิทา.

นิพพิทา มีอันไม่อาลัยเป็นลักษณะ,
นิพพิทานั้น เป็นปทัฏฐานแห่งวิราคะ.
วิราคะ มีอันไม่เศร้าหมองเป็นลักษณะ,
วิราคะนั้น เป็นปทัฏฐานแห่งวิมุตติ.
วิมุตติ มีอันสงัดจากอกุศลธรรมเป็น
ลักษณะ, วิมุตตินั้น เป็นปทัฏฐานแห่ง
ความผ่องแผ้ว ของความหลุดพ้น.

๖๘. อริยภุมิ ๔ สามัญญผล ๔
บัณฑิตพึงทราบดังนี้. ในธรรมเหล่านั้น
การรู้ตามความเป็นจริง, นี้จัดเป็นทสฺสน-
ภุมิ. ก็ผู้รู้โสดาปัตติผลตามความเป็นจริง
ย่อมเบื่อหน่าย, นี้เป็นปทัฏฐานของผู้มี
กามราคะเบาบาง แต่ยังไม่พยาบาท. ผู้รู้
สกทาคามิผลตามความเป็นจริง ย่อม
คลายกำหนดได้อย่างละเอียด, นี้จัดเป็น
เจโตวิมุตติ เพราะสํารอกราคะได้.

^๑ โป. อ. สมนิ.

อนาคามีผลบุญ ยี่ อวิชชาวิราคะ
 วิมุจฺจติ, อโย กตภาณุมิ. อรหตฺตญฺจ
 สามญฺญผลานีติ โภ วจนตฺโต ? อริโย
 อญฺจํคิโก มคฺโค, สามญฺญํ, ตสฺสเสตานิ
 ผลานิ สามญฺญผลานีติ วุจฺจติ. กิสฺส
 พุรหฺมญฺญผลานีติ ? วุจฺจนฺเต, พุรหฺมญฺญํ
 อริโย^๑ อญฺจํคิโก มคฺโค, ตสฺส ตานิ
 ผลานีติ พุรหฺมญฺญผลานีติ วุจฺจนฺเต.

ตตฺถ โสตาปนฺโน กถํ โหติ ?

สทฺ สจฺจภาสิสมยา อริยสาวกสฺส
 ติณฺนิ สํโยชนานิ ปหฺยณฺติ สกฺกายทิฏฺฐิ
 วิจิกิจฺจนา สิลฺลพฺพตปฺรามาโส จ, อิมํ
 ติณฺณํ สํโยชนานํ ปหฺนาณา ปริกฺขยา
 อริยสาวโก โหติ โสตาปนฺโน
 อวินิปาตณฺมโม ยาว ทฺกุขสฺสณฺตํ กโรติ.

สำหรับผู้รู้อนาคามีผลตามความ
 เป็นจริง ย่อมหลุดพ้นเพราะสํารอก
 อวิชชาได้ ผู้นี้จัดเป็นผู้มีภูมิอันกระทำ
 แล้ว. ข้อว่า สามัญญผลแห่งพระอรหันต์
 ทั้งหลาย มีการอธิบายคำเป็นอย่างไร ?
 อริยมรรคมีองค์ ๘ จัดเป็นสามัญญะ,
 ผลเหล่านี้แห่งสามัญญะนั้น ท่านเรียกว่า
 สามัญญผล. ข้อว่า พรหมัญญผล มี
 เพื่ออะไร ? ข้าพเจ้าจะกล่าวต่อไป
 อริยมรรคมีองค์ ๘ จัดเป็นพรหมัญญะ,
 ผลเหล่านั้นแห่งพรหมัญญะนั้น ท่าน
 เรียกว่าพรหมัญญผล.

ในข้อนั้น พระโสตาบัน เป็น
 อย่างไร ?

คือ

พร้อมกับการรู้แจ้งสัจจะ พระ
 อริยสาวกย่อมละสังโยชน์ได้ ๓ ประการ
 คือ สักกายทิฏฐิ ๑ วิจิกิจฺจนา ๑
 สิลฺลพฺพตปฺรามาส ๑ เพราะอันละสิ้นไป
 แห่งสังโยชน์ ๓ ประการเหล่านี้ พระอริย-
 สาวกย่อมจัดเป็นพระโสตาบัน ผู้มีอัน
 ไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา จนกว่าจะทำที่สุด
 แห่งทุกขได้.

^๑ ไป. พุรหฺมญฺญอริโย.

ตตถ กตมา สกฺกายทิกฺขิ ?

อสุตฺตวา พาโล ปุณฺชชโน ยาว
อริยธฺมฺเม อโกวิทฺโห, โส รุปี อตฺตโต
สมนุปฺสฺสตี ยาว วิญฺญาณสฺมึ
อตฺตานิ, โส อิมฺเส ปญฺจสุ ขนฺธเส
อตฺตคฺคาโห วา อตฺตนิยคฺคาโห วา
เอโสหฺมสฺมึ, เอกสฺมึ วสฺวตฺติโก^๑
ปกฺขิตฺโต อนุคฺคโห อนุสยฺนฺโต
องฺคฺมฺงฺคนฺตี ผรตี.^๒ ยา ตถาภูตฺสฺส
ขนฺตี รุจึ เปกฺขนา อากาโรปฺริวิตกฺโก
ทิกฺขินิขฺตฺตมา ยาว ปสฺสนา,^๓ อัยฺ วุจฺจเต
สกฺกายทิกฺขิตฺตี.

ตตถ ปญฺจ ทิกฺขิโย อฺจฺเจทฺ
ภชฺนตี.

ในข้อนั้น สักกายทิกฺขิ เป็นไฉน ?

คือ

สำหรับพาลปุณฺชน ผู้ไม่ได้สดับ ...
ไปจนถึงผู้ไม่ฉลาดในอริยธรรม, ผู้เห็นรูป
โดยความเป็นตน ไปจนถึงผู้เห็นตนใน
วิญฺญาณ, เขาย่อมเป็นผู้ยึดถือตน หรือ
ยึดถือคุณสมบัติที่มีอยู่ในตน ในขั้นที่ ๕
เหล่านี้ว่า นั่นเป็นเรา, ภาวะนี้ย่อมแผ่ไป
ในบุคคลแต่ละคน, คือ ภาวะที่เป็นไป
ในอำนาจ ภาวะที่เคลื่อนไป ภาวะที่
ช่วยเหลือ ภาวะที่คล้อยตามไป ในแต่
ละส่วน. ความพอใจ ความชอบใจ
แนวทางแห่งการยึดถือ การตรึกเอาตาม
อาการ การไตร่ตรองด้วยทิกฺขิและความ
เห็นเรื่องที่เป็นอย่างนั้น, นี้ท่านเรียกว่า
สักกายทิกฺขิ.

ในข้อนั้น ทิกฺขิ & ประการ
เข้าพวกกับอฺจฺเจทฺทิกฺขิ.

^๑ อ. ม. อวตฺตโต.

^๒ โป. ปฺรตี.

^๓ โป. อภิปสฺสนา.

กตมาโย ปณฺจ ?

รูปี อตฺตโต สมนุปลฺลสฺสตี, ยาว
วิญญานํ อตฺตโต สมนุปลฺลสฺสตี, อีมาโย
ปณฺจ อฺจุเชทฺ ภาชนฺตี, อวเสสสาโย
ปณฺณรส สสฺสตํ ภาชนฺตี.

อิตฺติ สกฺกกายทิกฺกุจิปฺหานา ทฺวา-
สญฺจิทิกฺกุจิคฺคตานิ ปหีนฺนตี. ปหานา
อฺจุเชทฺ สสฺสตญฺจ น ภาชนฺตี. อิตฺติ
อฺจุเชทฺสสฺสตปฺปหานา อริยสวากสฺส น
กิลฺลจฺจ ทิกฺกุจิคฺคํ ภาวตี, อญฺญา วา
โลกุตฺตราย สมฺมาทิกฺกุจียา.

กถํ ปน สกฺกกายทิกฺกุจฺจ น ภาวตี ?

อิตฺถ อริยสวากโก สุตฺวา โหตี,
สพฺโพ สุกฺกปฺกฺโข กาทพฺโพ, ยาว
อริยธฺมฺเมสฺส โกวีโท รูปี อนตฺตโต
สมนุปลฺลสฺสตี ยาว วิญญานํ ฯปฯ
เอวมสฺส สมนุปลฺลสฺสนตฺสฺส สกฺกกายทิกฺกุจฺจ
น ภาวตี.

ทิกฺกุจฺจ ๕ ประการ เป็นไฉน ?

คือ

เห็นรูปโดยความเป็นตน ไปจนถึง
เห็นวิญญานโดยความเป็นตน, ทิกฺกุจฺจ ๕
ประการเหล่านี้ เข้าพวกกับอฺจุเชทฺทิกฺกุจฺจ,
ทิกฺกุจฺจ ๑๕ ประการที่เหลือ เข้าพวกกับ
สฺสสฺสตทิกฺกุจฺจ.

เพราะละสลักกายทิกฺกุจฺจได้ ทิกฺกุจฺจ ๖๒
ก็เป็นอันละได้ ด้วยประการฉะนี้.
เพราะละได้ จึงไม่เข้าพวกกับอฺจุเชทฺทิกฺกุจฺจ
และสฺสสฺสตทิกฺกุจฺจ. เพราะละอฺจุเชทฺทิกฺกุจฺจ
และสฺสสฺสตทิกฺกุจฺจได้. พระอริยสวาก ย่อม
ไม่มีทิกฺกุจฺจอะไร, อีกอย่างหนึ่ง ทิกฺกุจฺจอื่น
จากโลกุตฺตรสมฺมาทิกฺกุจฺจย่อมไม่มี.

ก็สลักกายทิกฺกุจฺจย่อมไม่มีได้อย่างไร ?

อริยสวากในพระธรรมวินัยนี้ เป็นผู้
ได้สดับ. เป็นผู้กระทำกรรมฝ่ายขาว
ทั้งปวง ไปจนถึงเป็นผู้ฉลาดในอริยธรรม
ย่อมตามเห็นรูปโดยความไม่ใช่ตัวตน ไป
จนถึงตามเห็นวิญญานโดยความไม่ใช่
ตัวตน ฯลฯ สำหรับพระอริยสวาก ผู้ตาม
เห็นอยู่อย่างนี้นั้น ย่อมไม่มีสลักกายทิกฺกุจฺจ.

กถา วิจิกิจฉา น ภวติ ?

อิธ อริยสาวโก พุทฺเธ น กงฺขติ,
 น วิจิกิจฉติ อภิปฺปสึทติ, อิติปิ โส
 ภควาติ สพุพฺ. ธมฺเม น กงฺขติ น
 วิจิกิจฉติ สพุพฺ, ยาว ตณฺหฺกฺขโย
 วิราโค นิโรธो นิพฺพานนฺติ, อิมินา
 ทฺติเยน อากงฺขิเยน ธมฺเมน สมฺนฺนา-
 คโต โหติ. สัมเม น กงฺขติ ฯเปฯ
 ยาว ปุชฺชา เทวานญฺจ มนุสฺसानญฺจาติ,
 อิมินา ตฺติเยน อากงฺขิเยน ธมฺเมน
 สมฺนฺนาคโต โหติ.

สพุเพ สงฺขารา ทุกฺชาติ น
 กงฺขติ น วิจิกิจฉติ อธิมุจฺจติ
 อภิปฺปสึทติ. ตณฺหา ทุกฺขสมฺภวโยติ น
 กงฺขติ น วิจิกิจฉติ. ตณฺหานิโรธา
 ทุกฺขนิโรธติ น กงฺขติ น วิจิกิจฉติ.

วิจิกิจฉา ย่อมไม่มีได้อย่างไร ?

คือ

อริยสาวก ในพระธรรมวินัยนี้
 ย่อมไม่สงสัย ไม่ลังเล เลื่อมใสยิ่ง
 ในพระพุทธเจ้า, คำตั้งปวงเป็นต้นว่า
 แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาค
 พระองค์นั้น บัณฑิตพึงขยายให้พิสดาร.
 อริยสาวกย่อมไม่สงสัย ไม่ลังเล ...
 ในพระธรรม, คำตั้งปวงเป็นต้นว่า ...
 ไปจนถึงความสิ้นตัณหา ความสิ้นราคะ
 ความดับ พระนิพพาน บัณฑิตพึงขยาย
 ให้พิสดาร. อริยสาวกย่อมเป็นผู้ประกอบ
 พร้อมด้วยธรรมนำปรารถนาประการที่ ๒
 นี้. อริยสาวกย่อมไม่สงสัย ไม่ลังเล ฯลฯ
 ในพระสงฆ์ ... คำตั้งปวงเป็นต้นว่า ...
 ไปจนถึงเป็นที่บูชาของเทวดา และ
 มนุษย์ทั้งหลาย บัณฑิตพึงขยายให้
 พิสดาร. อริยสาวกย่อมเป็นผู้ประกอบ
 ด้วยธรรมนำปรารถนาประการที่ ๓ นี้.

อริยสาวก ย่อมไม่ลังเล ไม่สงสัย
 ย่อมแนบใจเชื่อ ย่อมเลื่อมใสยิ่งว่า สังขาร
 ทั้งหมดทั้งปวงเป็นทุกข์. อริยสาวกย่อม
 ไม่ลังเล ย่อมไม่สงสัย ... ว่า ตัณหาเป็น
 เหตุให้เกิดทุกข์. อริยสาวกย่อมไม่ลังเล

อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค ทุกฺขนิโรธ-
คามินีปฏิบัติ น กงฺขติ น
วิจิกิจฺจติ อธิมุจฺจติ อภิปปสึทติ.

ยาว พุทุเร วา ธมฺเม วา
สํเม วา ทุกฺখে วา สมฺมุตฺเต วา
นิโรเธ วา มคฺเค วา กงฺขายนา
วิมตี วิจิกิจฺจนา เทวธาปถา อาสฺสปฺปนา^๑
ปริสฺสปฺปนา อนนฺวญฺจนา อธิญฺจาคมนนํ^๒
อนนฺกํโส อนนฺกํสิกตา, เต ตสฺส
ปทีนา ภวนฺติ ปณฺนนา อฺจฺฉินฺนมูลา
ตาลาวตฺตฤกตา อนภาวักตา आयตี
อนุปฺปาตธมฺมา.

๖๙. ตตฺถ สึลฺลพฺพตฺปราคาสึ
ทฺวิธา สึลฺลสฺส วา สุทฺถสฺส วา, ตตฺถ
สึลฺลสฺส สึลฺลพฺพตฺปราคาสึ, อิมินาหํ
สึเลน วา วเตน วา ตเปน วา
พฺรหฺมจฺริเยน วา เทโว วา ภวิสฺสสามิ

ไม่สงสัย ... ว่า เพราะตณฺหาตັบ ทุกฺข
จึงตັบ. อริยสาวกย่อมน่าเล็งเล ไม่สงสัย
ย่อมน้อมใจเชื่อ ย่อมเลื่อมใสยิ่งว่า
อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นทุกฺขนิโรธคามินี-
ปฏิบัติ.

ตราบใดที่ยังมีความลังเล ความ
เคลือบแคลง ความสงสัย ความเห็น
เหมือนทาง ๒ แพร่ง ความคิดส่ายไป
ความคิดพว้าไป ความไม่ตั้งมั่น ความ
ถึงการไม่มีที่ตั้ง ความไม่มีส่วนเดียว
ความเป็นสภาวะมีหลายส่วน ในพระ
พุทธเจ้าในพระธรรม หรือในพระสงฆ์
ในทุกฺข ในสมุทฺถ ในนิโรธ หรือในมรรค
ธรรมเหล่านั้น ย่อมเป็นอันพระอริยสาวก
ละได้ ทำให้เบาบาง ตัดรากขาดแล้ว
ทำให้เป็นเหมือนตาลยอดด้วน ทำให้ไม่มี
มีในภายหลัง มีความไม่เกิดอีกต่อไปเป็น
ธรรมดา.

๖๙. ในธรรมนั้น สึลฺลพฺพตฺปราคาสึ
แยกเป็น ๒ อย่าง คือ สึลฺลพฺพตฺปราคาสึ
ของผู้มีศีล ๑ สึลฺลพฺพตฺปราคาสึของผู้
บริสุทธิ์ ๑. ใน ๒ อย่างนั้น สึลฺลพฺพต-
ปราคาสึของผู้มีศีล บัณฑิตพึงตราบโดย

^๑ ม. อ. อุปฺปนา, อภ.ส. ๓๔/๖๗๒/๒๖๔.

^๒ ม. อนินฺวญฺจาคมนนํ.

เทวณฺณตโร วา ตตฺถ กปิตปาทาหิ
 อจฺจนฺราหิ สทุธิ กิฬิสฺสามิ รมิสฺสามิ
 ปริจฺริสฺสามิตี.

ยถาภูตทสฺสนนฺติ รุจิ วิมุตฺติ ราโค
 ราคปริวตฺตกา ทิฏฺฐิรूपนา ปสฺสนา,
 อสนตฺสฺสิตสฺส สิลฺพพตฺปรามาสเ.

ตตฺถ กตโม สฺทฺธสฺส สิลฺพพต-
 ปรามาสเ ?

อิเธกฺจฺจเ สิลฺ ปรามสฺติ, สิลฺเลน
 สฺชฺชฺมตฺติ, สิลฺเลน นียตฺติ, สิลฺเลน มุจฺจตฺติ,
 สฺชฺชฺ วิตฺติกฺกมตฺติ, ทฺทฺชฺ วิตฺติกฺกมตฺติ,
 สฺชฺทฺทฺชฺ วิตฺติกฺกมตฺติ, อณฺุปาปฺณนาตี
 อฺุปริเมน.

ตทฺทฺชฺยํ สิลฺวตฺติ ปรามสฺติ,
 ตทฺทฺชฺเยน สิลฺวเตน สฺชฺชฺชฺมตฺติ มุจฺจตฺติ
 นียตฺติ, สฺชฺชฺ วิตฺติกฺกมตฺติ, ทฺทฺชฺ

นัยว่า เพราะศีล วัตร ตบะหรือ
 พรหมจรรย์นี้ เราจักเป็นเทพหรือเทวดา
 องค์ใดองค์หนึ่ง เราจักเล่นเพลิดเพลิน
 ประนเปรอกับเหล่านางอัปสรทั้งหลายผู้มี
 เท้าแดงดังเท้านกพิราบ ในเทวโลกนั้น.

คำว่า การเห็นตามเป็นจริง
 ฟังทราบโดยนัยเป็นต้นดังนี้ ได้แก่ ...
 ความพอใจ ความหลุดพ้น ... ความ
 กำหนด ... ความตริกเกี่ยวเนื่องด้วย
 ความกำหนด รูปที่เห็น การเห็น, นี้
 จัดเป็นศีลพหตปรามาสของผู้ไม่สันโดษ.

ในข้อนั้น ศีลพหตปรามาสของผู้
 บริสุทธ์ เป็นไฉน ?

คือ

บุคคลบางคนในโลกนี้ ถือมันศีล
 (โดยนัยเป็นต้นว่า) บุคคลย่อมบริสุทธ์ได้
 เพราะศีล ถูกศีลนำไป, หลุดพ้นได้
 เพราะศีล ก้าวพ้นความสุข ก้าวพ้น
 ความทุกข์ ก้าวพ้นความสุข และความ
 ทุกข์ (ได้เพราะศีล), แต่เขายังไม่หลุดพ้น
 เพราะศีลข้างต้นก่อน.

บุคคลบางคน ถือมันศีลและวัตร
 ทั้งสอง (โดยนัยเป็นต้นว่า) สัตว์ทั้งหลาย
 ย่อมบริสุทธ์ ย่อมหลุดพ้นได้เพราะศีล

วิตุกกมนฺติ, สุขทุกขํ วิตุกกมนฺติ,
 อนุปาปนฺนตีติ อวิสุจิกโร ฌมมํ
 อวิมุตฺติการิ ฌมมํ วิสุจิตโต วิมุตฺติโต
 ปจฺจาคจฺจนฺตสฺส ยา ตถาภูตสฺส ขนฺติ
 รุจิ มุตฺติ เปกฺขนา อาการปริวิตกโก
 ทิฏฺฐินิขุฌายนา ปสฺสนา, อโย สุตฺตสฺส
 สิลฺลพฺพตปฺรามาโส.

เอเต อุโภา ปฺรามาสา อริย-
 สาวกสฺส ปหิณา ภวนฺติ ยาว อายตี
 อนุปฺปาตธมฺมา, โส สิลฺลา ภวติ
 อริยกนฺเตหิ สิลฺเลหิ สมนฺนาคโต
 อกฺขณฺเตหิ ยาว อุปสมมฺสํวตฺตนิเกหิ.
 อิมํสํ ตินฺนํ สํโยชนานํ ปหานา
 สุตฺวา อริยสาวโก ภวติ โสตาปนฺโน
 อวินิปาตธมฺโม. สพฺพํ.

และวัตรทั้งสอง, ถูกศีลและวัตรทั้งสอง
 นำไป, ย่อมก้าวพ้นความสุข ย่อมก้าวพ้น
 ความทุกข์ ย่อมก้าวพ้นความสุขและ
 ความทุกข์ (ได้เพราะศีลและวัตร),
 แต่เขาก็ยังบรรลุไม่ได้ เพราะเหตุนั้น
 ความพอใจ ความชอบใจ ความหลุดพ้น
 ความเพ่ง ความปริวิตกตามอาการ
 ความเพ่งเล็งด้วยทิฏฐิ การเห็นของผู้
 (ไม่คำนึงถึง) ธรรมที่ก่อความไม่บริสุทธิ์.
 ธรรมที่ก่อความไม่หลุดพ้นแล้วหวนกลับ
 จากความบริสุทธิ์ จากความหลุดพ้น
 ผู้เป็นเช่นนั้น, นี้จัดเป็นศีลพพตปฺรามาส
 ของผู้บริสุทธิ์.

(ศีลพพต-)ปฺรามาสทั้งสองอย่าง
 เหล่านี้ย่อมเป็นอันอริยสาวกจะได้ ตราบ
 ที่จะไม่เกิดขึ้นอีก อริยสาวกนั้น จัดเป็น
 ผู้มีศีล ประกอบพร้อมด้วยอริยกันตศีลอัน
 ไม่ทะลุตลอดไปจนถึงอันเป็นไปพร้อม
 เพื่อความสงบ เพราะละสังโยชนทั้ง ๓
 ประการเหล่านี้ได้ อริยสาวกผู้ได้ระดับ
 จัดเป็นพระโสดาบันผู้มีอันไม่ตกต่ำเป็น
 ธรรมดา. คำทั้งปวง บัณฑิตพึงขยายให้
 พิสดาร.

สหสจฺจาภิสมยา อิติ โก
วจนตฺถ ?

จตฺตาริ อภิสมยา, ปริญญาภิ-
สมโย ปหานาภิสมโย สจฺฉิกิริยาภิ-
สมโย ภาวนาภิสมโย.

ตตฺถ อริยสาวโก ทุกฺขํ
ปริญญาภิสมเยน อภิสเมติ, สมุทฺถํ
ปหานาภิสมเยน อภิสเมติ, นิโรธํ
สจฺฉิกิริยาภิสมเยน อภิสเมติ, มคฺคํ
ภาวนาภิสมเยน อภิสเมติ.

ก็ การณ์ ?

ทุกฺขสฺส ปริญญาภิสมโย, สมุทฺถสฺส
ปหานาภิสมโย, นิโรธสฺส สจฺฉิกิริยา-
ภิสมโย, มคฺคสฺส ภาวนาภิสมโย.

สมถวิปัสสนาย กถํ อภิสเมติ ?

อารมฺมเณ จิตฺตํ อฺปนินฺนเรตฺวา
ปญฺจกฺขนฺนุเช ทุกฺขโต ปสฺสตี, ตตฺถ

คํวํ พร้อมกับการรู้แจ้งสัจจะ มี
ความหมายแห่งคำเป็นอย่างไร ?

คือ

การรู้แจ้งมี ๔ อย่าง คือ ปริญญา-
ภิสมฺย (การรู้แจ้งด้วยการกำหนดรู้) ๑
ปหานาภิสมฺย (การรู้แจ้งด้วยการละ) ๑
สจฺฉิกิริยาภิสมฺย (การรู้แจ้งด้วยการทำ
ให้แจ้ง) ๑ ภาวนาภิสมฺย (การรู้แจ้งด้วย
การเจริญ) ๑.

ในการรู้แจ้ง ๔ อย่างนั้น อริยสาวก
ย่อมรู้แจ้งทุกฺขํ ด้วยปริญญาภิสมฺย,
ย่อมรู้แจ้งสมุทฺถํ ด้วยปหานาภิสมฺย,
ย่อมรู้แจ้งนิโรธ ด้วยสจฺฉิกิริยาภิสมฺย,
ย่อมรู้แจ้งมรรค ด้วยภาวนาภิสมฺย.

อะไรเล่าเป็นเหตุ ?

ปริญญาภิสมฺย เป็นเหตุแห่งทุกฺขํ,
ปหานาภิสมฺย เป็นเหตุแห่งสมุทฺถํ, สจฺฉิ-
กิริยาภิสมฺย เป็นเหตุแห่งนิโรธ, ภาวนา-
ภิสมฺย เป็นเหตุแห่งมรรค.

อริยสาวก ย่อมรู้แจ้งด้วยสมถ-
วิปัสสนาได้อย่างไร ?

คือ

อริยสาวก ครั้นผูกพันจิตไว้ที่
อารมฺมแล้ว ย่อมเห็นขันธ์ ๕ โดย

โย อุปนิพนฺธ, อัย สมโธ. ยา
 ปรีโยคาหนา, อัย วิปัสสนา.
 ปญฺจกฺขนฺธะ ทุกฺขาติ ปสฺสโต โย
 ปญฺจกฺขนฺธะสุ อาลโย นิกฺกนฺติ อุปคฺมณํ
 อชฺโฆสํสาธา อิจฺฉา มุจฺฉา ปณฺธิ
 ปตฺถนา ปหฺมิตฺติ.

ตตฺถ ปญฺจกฺขนฺธา ทุกฺขํ. โย
 ตตฺถ อาลโย นิกฺกนฺติ อุปคฺมณํ
 อชฺโฆสํสาธา อิจฺฉา มุจฺฉา ปณฺธิ
 ปตฺถนา, อัย สมฺทโย. ยํ ตสฺส
 ปหํ, โส นิโรธํ สมโธ วิปัสสนา
 จ มคฺโค.

เอวํ เตสํ จตฺตุนํ อริยสจฺจานํ
 เอกกาเล เอกกฺขนฺธเ อเอกจิตฺเต อปุพฺพํ
 อจฺริมํ อภิสมฺโย ภวติ. เตนาห ภควา
 สหสจฺจามภิสมฺยา อริยสวากสฺส ตีณิ
 สํโยชนานิ ปหฺมิตฺติ.

๗๐. ตตฺถ สมถวิปัสสนา
 ยุกฺคนทฺธา วตฺตมาธา เอกกาเล
 เอกกฺขนฺธเ อเอกจิตฺเต จตฺตาริ กิจฺจานิ
 กโรติ, ทุกฺขํ ปริณฺวามภิสมฺเยน

ความเป็นทุกข์, การผูกจิตไว้ในอารมณ์,
 นี้จัดเป็นสมถะ. การหยั่งจิตลง นี้จัดเป็น
 วิปัสสนา. ความอาลัย ความอยากได้
 ความเข้าไปหา ความติดใจ ความ
 ต້องการ ความหลง ความตกลงใจ
 ความปรารถนา อันผู้เห็นขั้น ๕ โดย
 นัยว่าเป็นทุกข์ ย่อมละได้.

ในขั้นนั้น ขั้น ๕ จัดเป็นทุกข์.
 ความอาลัย ความอยากได้ ความเข้าไป
 ไปหา ความติดใจ ความต້องการ
 ความหลง ความตกลงใจ ความ
 ปรารถนา, นี้จัดเป็นสมุทัย. การละ
 ความอาลัยเป็นต้น, นั้นจัดเป็นนิโรธ
 สมถะ วิปัสสนา และมรรค.

การรู้แจ้งสัจจะ ๔ อย่างเหล่านั้น
 ย่อมมีในกาลเดียวกัน ในขณะที่เดียวกัน
 ในจิตเดียวกัน ไม่ก่อน ไม่หลัง
 ด้วยประการฉะนี้. เพราะเหตุนี้ พระ
 ผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า พร้อมกับการรู้แจ้ง
 สัจจะ อริยสาวกย่อมละสังโยชน์ ๓
 ประการได้.

๗๐. ในขั้นนั้น สมถะและวิปัสสนา
 ดำเนินไปคู่กัน ย่อมทำกิจ ๔ อย่าง
 ในกาลเดียวกัน ในขณะที่เดียวกัน และใน
 จิตเดียวกัน, คือ ย่อมรู้แจ้งทุกข์ด้วย

อภิสมมติ, ยาว มคฺคํ ภาวนาภิสมเยน
อภิสมมติ.

ก็ การณา? ทุกข์ ปริณฺญาภิ-
สมโย, ยาว มคฺคํ ภาวนาภิสมโย. เอวํ
ทิฏฺฐนฺโต, ยถา นาวา ชลํ คจฺจนฺตี
จตุตตาริ กิจฺจํนิ กโรติ, ปาริมํ
ตีริ ปาเปติ, โอริมํ तीริ ชหติ,
ภาริ วหติ, โสตี จินฺหติ. เอวเมว
สมถวิปสฺสณา ยฺคนทฺธา วตฺตมานา
เอกกালে เอกกฺขणे เอกจิตฺเต จตุตตาริ
กิจฺจํนิ กโรติ. ทุกข์ ปริณฺญาภิสมเยน
อภิสมมติ, ยาว มคฺคํ ภาวนาภิสมเยน
อภิสมมติ.

ยถา วา สุริโย อุตฺถนฺโต
เอกกালে อปฺพุพฺพิ อจฺริมํ จตุตตาริ
กิจฺจํนิ กโรติ, อนฺธการิ วิธมติ,
อาโลกิ ปาตฺกโรติ, รูปิ นิสฺสึยติ,
สีตี ปริยาทียติ. เอวเมว สมถวิปสฺสณา
ยฺคนทฺธา วตฺตมานา เอกกালে ๗เปฯ
ยถา ปทีโป ชลนฺโต เอกกালে
อปฺพุพฺพิ อจฺริมํ จตุตตาริ กิจฺจํนิ กโรติ,
อนฺธการิ วิธมติ, อาโลกิ ปาตฺกโรติ,
รูปิ นิสฺสึยติ, อฺปาทานิ ปริยายทียติ.

ปริณฺญาภิสมฺย, ไปจนถึงรู้แจ้งมรรค
ด้วยภาวนาภิสมฺย.

ข้อนั้นเพราะเหตุไร? เพราะทุกข์
เป็นปริณฺญาภิสมฺย, กระทั่งว่ามรรคเป็น
ภาวนาภิสมฺย, มีนัยปรากฏอย่างนี้จริง
คือ เรือ เมื่อลอยน้ำไป ย่อมทำกิจ
๔ อย่างไปพร้อมกัน คือ ถึงฝั่งนอก ๑
ละฝั่งใน ๑ นำภาระไปได้ ๑ ตัดกระแส
๑ ฉันใด สมถะและวิปสฺสณาก็ฉันนั้น
ดำเนินไปคู่กัน ย่อมทำกิจ ๔ อย่าง
ในกาลเดียวกัน ในขณะที่เดียวกัน และใน
จิตเดียวกัน. คือ ย่อมรู้แจ้งทุกข์ด้วย
ปริณฺญาภิสมฺย, ไปจนถึงรู้แจ้งมรรค
ด้วยภาวนาภิสมฺย.

อีกอย่างหนึ่ง พระอาทิตย์เมื่อตั้งขึ้น
ย่อมทำกิจ ๔ อย่างในกาลเดียวกัน
ไม่ก่อนไม่หลัง คือ ขจัดความมืด ๑
ส่องแสงสว่าง ๑ แสดงรูปให้ปรากฏ ๑
ทำความเย็นให้สิ้นสุด ๑ ฉันใด. สมถะ
และวิปสฺสณาก็ฉันนั้น ดำเนินไปคู่กัน
๗ลฯ ในกาลเดียวกัน ประทีปเมื่อ
ลุกโผลงขึ้น ย่อมทำกิจ ๔ อย่างในกาล
เดียวกันไม่ก่อนไม่หลัง คือ กำจัดความ
มืด ๑ ส่องแสงสว่าง ๑ แสดงรูปให้
ปรากฏ ๑ ทำเชื้อให้สิ้นสุด ๑ ฉันใด

เอวเมว สมถวิปัสสนา ยุคนทฐา
วตุตมานา เอกกาลे ๕เปฯ.

ยทา อริยสาวโก โสตาปนุโน
ภวติ อวินิปาตธมฺโม นียโต ยาว
ทุกฺขสฺสหนฺตํ กโรติ, อयํ ทสฺสณฺณมฺมิ.

โสตาปัตติผลญจ. โสตาปัตติผล
จิตฺต อุตฺตริ สมถวิปัสสนํ ภาเวนฺโต
ยุคนทฐา วตุตมานา กามราค-
พฺยาปาทานํ เยภฺยฺเยน ปหานา
อริยสาวโก โหติ.

สกทาคามิ ปรินิฏฺฐิตตฺตา สกิทเว
อิมํ โลกํ อาคนฺตุวา ทุกฺขสฺสหนฺตํ
กโรติ, อยํ ตณฺณมฺมิ.

สกทาคามิผลญจ. สกทาคามิผล^๑
จิตฺต วิปัสสนํ ภาเวนฺโต กามราค-
พฺยาปาเท สานุสเย อนวเสสํ ปชหติ,
กามราคพฺยาปาเทสุ อนวเสสํ ปหีนฺเส
ปญฺโจรมุภาคิยานิ สํโยชนานิ ปหีนานิ
ภวนฺติ สกฺกายทิฏฺฐิ สิลฺพพตฺปรามาส
วิจิกิจฺฉา กามจฺฉนฺโท พฺยาปาโท จ.

สมถะและวิปัสสนาก็ฉันนั้น ดำเนินไป
คู่กัน ... ในกาลเดียวกัน ฯลฯ.

ในคราวที่อริยสาวก เป็นพระ
โสตาบัน มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา
เที่ยงแท้ จนกว่าจะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้,
นี้จัดเป็นทสฺสณฺณมฺมิ.

บัณฑิตพึงทราบ โสตาปัตติผล
ดังต่อไปนี้. อริยสาวกผู้ดำรงอยู่ในโสตา-
ปัตติผล เจริญสมถะและวิปัสสนาให้
ดำเนินไปคู่กันยิ่งขึ้น ย่อมละกามราคะ
และพยาบาทได้โดยมาก.

เพราะใกล้สิ้นสุด พระสกทาคามิ
กลับมาโลกนี้อีกครั้งเดียว ย่อมทำที่สุด
แห่งทุกข์ได้, นี้จัดเป็นตณฺณมฺมิ.

บัณฑิตพึงทราบ สกทาคามิผล
ดังต่อไปนี้. อริยสาวกดำรงอยู่ใน
สกทาคามิผล เจริญวิปัสสนา ย่อมละ
กามราคะและพยาบาท พร้อมทั้งอนุสัย
ได้โดยไม่มีส่วนเหลือ, ครั้นละกามราคะ
และพยาบาทได้ โดยไม่มีส่วนเหลือแล้ว
ย่อมละโอรัมภาคิยสังโยชน ๕ ประการได้
คือ สกฺกายทิฏฺฐิ ๑ สิลฺพพตฺปรามาส ๑
วิจิกิจฺฉา ๑ กามฉนฺทะ ๑ พยาบาท ๑.

^๑ ไป. สกทาคามิผลญจ โย สกทาคามิผล.

อิเมสํ ปญฺจนํ โอรหมภาคิยานํ
 สํโยชนานํ ปหานา^๑ อริยสาวโก ไหติ
 อนาคามี ตตฺถ ปรินิพฺพายี
 อนาวตฺติธมฺโม ตสฺมา โลกา, อัย
 วีตฺราคณฺมิ.

อนาคามีผลญจ. อนาคามีผล
 จิตฺ อุตฺตริ สมถวิปฺสฺสนํ ภาเวนฺโต
 ปญฺจ อุตฺตมฺภาคิยานิ สํโยชนานิ
 ปชฺหติ ฐฺปราคอฐฺปราคมานอฐฺจจ-
 อวิชฺชญจ.

อิเมสํ ปญฺจนํ อุตฺตมฺภาคิยานํ
 สํโยชนานํ ปหานา อริยสาวโก อรหา
 ภาติ, ชีณาสโว วุสิตฺวา สมฺมทญฺญา^๒
 วิมุตฺโต ปริกฺชีณภวสํโยชนิ อนุปฺปตฺต-
 สทตฺถิ, อัย กตฺตาณฺมิ.

อรหนฺตญจ.^๓ อัย โสปาติเสสา
 นิพฺพานธฺตฺ. ตสฺส आयุกฺขยา
 ชีวิตินฺทฺริยาปโรธา อิทญจ ทุกฺขํ

เพราะละโอรหมภาคิยสังโยชนํ &
 ประการเหล่านี้ได้ อริยสาวกย่อมเป็น
 พระอนาคามี ปรินิพพานในโลกนั้น
 เป็นผู้ไม่กลับมาจากโลกนั้นเป็นธรรมดา,
 นี้จัดเป็นวีตราคณฺมิ.

บัณฑิตพึงทราบ อนาคามีผล
 ดังต่อไปนี้. อริยสาวกดำรงอยู่ใน
 อนาคามีผล เจริญสมณะและวิปัสสนา
 ให้ยิ่งขึ้น ย่อมละอูทธมฺภาคิยสังโยชนํ &
 ประการได้ คือ ฐฺปราคะ ๑ อฐฺปราคะ ๑
 มานะ ๑ อฐฺจจะ ๑ อวิชชา ๑.

เพราะละอูทธมฺภาคิยสังโยชนํ &
 ประการเหล่านี้ได้ พระอริยสาวกย่อมเป็น
 อรหันตชีณาสพ อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว
 หลุดพ้นเพราะรู้โดยชอบ ลีณาภวสังโยชนํ
 แล้ว ได้รับประโยชน์ของตนแล้ว, นี้
 จัดเป็นกตฺตาณฺมิ.

บัณฑิตพึงทราบอรหันต์ดังต่อไปนี้.
 พระอรหันต์ผู้เป็นสอุปฺปาติเสสนิพฺพานธฺตฺ
 นี้มีนัยดังนี้. เพราะอันสิ้นอายุ เพราะอัน

^๑ ม. อ. ปหานาย.

^๒ ม. อ. สมฺปชฺฌนโย.

^๓ ฉ. อรหนฺโตว, อี. อรหนฺโต จ.

นิรุชฌติ, อญฺญญจ ทุกฺขํ น
 อปุปฺปชฺชติ. โย อิมสฺส ทุกฺขสฺส นิโรธो
 วุปฺสโม, อญฺญสฺส จ อปาตฺภาโว อัย
 อนุปาทิสฺเสสา นิพฺพานธฺตฺ. อีมา เทว
 นิพฺพานธฺตฺโย.

อิตฺติ สจฺจานิ วุตฺตานิ. สจฺจานิ-
 สมโย วุตฺโต, กิเลสวตฺถุณํ วุตฺตํ,
 ปหานํ วุตฺตํ, ภูมิโย วุตฺตา, ผลานิ
 วุตฺตานิ, นิพฺพานธฺตฺโย วุตฺตา.
 เอวมิเมสฺส วุตฺเตสฺส สพฺพโพธิ วุตฺตา
 ภวติ. เอตฺถ โยโค กรณียโย.

๗๑. ตตฺถ กตมาโย นว อนุ-
 ปุพฺพสมมาปฺตฺติโย ?

จตฺตารี ฌานานิ จตฺสฺสโร จ
 อรูปสมมาปฺตฺติโย นิโรธสมมาปฺตฺติ จ.

สิ้นชีวิตินทรีย์ของพระอรหันต์ผู้สอุปาทิ-
 เสสนิพพานธตุนั้น ทุกขนี้ย่อมดับไป,
 ทุกขอื่นย่อมไม่เกิดขึ้น, การดับ การสงบ
 แห่งทุกขนี้ และความไม่ปรากฏขึ้นแห่ง
 ทุกขอื่น, นี้จัดเป็นอนุปาทิสเสสนิพพาน-
 ธตฺ. นิพพานธตฺมี ๒ อย่างเหล่านี้แล.

ด้วยประการฉะนี้ สัจจะทั้งหลาย
 ท่านกล่าวไว้แล้ว. สัจจามิสมมัย ท่านก็
 กล่าวไว้แล้ว, การกำหนดกิเลสท่านก็
 กล่าวไว้แล้ว, การละ ท่านก็กล่าวไว้แล้ว,
 ภูมิทั้งหลาย ท่านก็กล่าวไว้แล้ว, ผล
 ทั้งหลาย ท่านก็กล่าวไว้แล้ว, นิพพานธตฺ
 ทั้งหลาย ท่านก็กล่าวไว้แล้ว, เมื่อกกล่าว
 ธรรมเหล่านี้ไว้แล้วอย่างนี้ การรู้แจ้ง
 ธรรมทั้งปวง ย่อมเป็นอันท่านกล่าว
 ไว้แล้ว. ในธรรมเหล่านี้บัณฑิตพึงกระทำ
 ความเพียรเกิด.

๗๑. ในข้อนั้น อนุปุพฺพสมมาปฺติ
 ๙ เป็นไฉน ?

คือ

ฌานสี่ ๑ อรูปสมมาปฺติสี่ ๑ นิโรธ-
 สมมาปฺติ ๑.

ตตถ กตมานิ จตุตาริ ฉานานิ ?

ในอนุப்புพสมาบตี ๙ นั้น ฉาน ๔
เป็นไฉน ?

คือ

อิธ ภิกขเว^๑ ภิกขุ วิวิจุเจว
กาเมหีติ วิตุถาเรน กาทพฺพานิ.

บัณฑิตพึงกระทำโดยพิสดารซึ่ง
พระพุทฺทพจน์ทั้งหลาย เป็นต้นว่า ดูกร
ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้
สังัดจากกามทั้งหลาย.

ตตถ กตมา จตุตาริ อรูป-
สมาบตีโย ?

ในอนุப்புพสมาบตี ๙ นั้น อรูป-
สมาบตี ๔ เป็นไฉน ?

คือ

วิราคิโน วต วตฺตพฺไพ, ยาว
นิโรธสมาบตี วิตุถาเรน กาทพฺพา.

บัณฑิตพึงกระทำให้พิสดารว่า ...
พึงกล่าวถึงผู้ไร้ราคะ ไปจนถึงนิโรธ-
สมาบตี.

อิมาโย นว อนุப்புพสมาบตีโย.

อนุப்புพสมาบตี ๙ ประการ
เหล่านี้แล.

ตตถ กตมํ ปจฺมํ ฉานํ ?

ในข้อนั้น ปฐมฉาน เป็นไฉน ?

คือ

ปญฺจคุวิปฺปยุตฺตํ ปญฺจคุ-
สมนฺนาคตํ.

ฉานที่ปราศจากองค์ ๕ ประกอบ
ด้วยองค์ ๕ (จัดเป็นปฐมฉาน).

^๑ ที.สี. ๙/๑๒๗/๙๘.

กตเมหิ ปญฺจหิ อญฺเคหิ ?

องคฺ ๕ เหล่าไหน ?

คือ

วิปฺปยุตฺตํ ปญฺจหิ นีวรณฺหิ.

ปฐฺมฌานปราศจากนិวรรณ ๕.

ตตฺถ กตมานิ ปญฺจ นีวรณานิ ?

ในปฐฺมฌานนั้น นิวรรณ ๕ เป็นไฉน ?

คือ

กามจฺจนฺโทติ วิตฺถาเรตฺพุโ.

ธรรมเป็นต้นว่า กามฉันทนิวรรณ บัณฑิตพึงขยายให้พิสดาร.

ตตฺถ กตโม กามจฺจนฺโท ?

ในนิวรรณ ๕ นั้น กามฉันทนิวรรณ เป็นไฉน ?

คือ

โย ปญฺจสุ กามคฺเณสุ ฉนฺท-
ราโค เปมํ นิกนฺติ อชฺโฆสํ อิจฺฉา
มฺจฺฉา ปตฺถนา อปริจฺจาโค อนุสโย
ปริยฺภูจํ, อยํ กามจฺจนฺทนีวรณํ.

ความกำหนัด ด้วยความพอใจ
ความรัก ความอยากได้ ความติดใจ
ความต้องการ ความหลง ความ
ปรารถนา ความสละไม่ได้ ความฝงแน่น
ความกั้มรุม ในกามคุณ ๕, นี้จัดเป็น
กามฉันทนิวรรณ.

ตตฺถ กตมํ พยาปาทนีวรณํ ?

ในนิวรรณ ๕ นั้น พยาปาทนิวรรณ เป็นไฉน ?

คือ

โย สตฺเตสุ สงฺขารेषु จ
อาฆาโต ๗เปฯ ยถา โทเส ตถา
นิโฏจํ, อยํ พยาปาโท นีวรณํ.

ความอาฆาต ในสัตว์และสังขาร
ทั้งหลาย ฯลฯ การไม่พูดเหมือนในคราว
ที่เกิดโทสะ, นี้จัดเป็นพยาปาทนิวรรณ.

ตตถ กตมฺ มิทฺธํ ?

ยา^๑ จิตฺตสฺส ชฺพีตา จิตฺตสฺส
ครุตฺตํ จิตฺตสฺส อกมฺมนียตา จิตฺตสฺส
นิกฺเขโป นิตฺทายนนา ปจฺลิกตา
ปจฺลาเยนา ปจฺลาเยนํ, อิทํ มิทฺธํ.

ตตถ กตมฺ ถีนํ ?^๒

ยา กายสฺส ถีนตา ชฺพีตา
กายสฺส ครุตฺตา กายสฺส อปฺปสฺสทฺธิ,
อิทํ ถีนํ.

อิตฺติ อิทฺตญฺจ ถีนํ ปุริมกญฺจ
มิทฺธํ ตทฺทญฺยํ ถีนมิทฺธนีนฺวรณนฺตฺติ
วุจฺจติ.

ในนิวรรณ์ & นั้น มิทฺธนิวรรณ์
เป็นไฉน ?

คือ

ความที่จิตเื่องช้า ความที่จิตหนัก
ความที่จิตไม่ควรแก่การงาน ความที่จิต
ถูกทิ้ง ความหลับ ความง่วง ความ
โง่งง ความโยกเยก, นี้จัดเป็น
มิทฺธนิวรรณ์.

ในนิวรรณ์ & นั้น ถีนนิวรรณ์
เป็นไฉน ?

คือ

ความที่กายหดหู่ ความที่กาย
เื่องช้า ความที่กายหนัก ความที่กาย
ไม่สงบระงับ, นี้จัดเป็นถีนนิวรรณ์.

ถีนนิวรรณ์ข้อนี้ และมิทฺธนิวรรณ์
ข้อต้น รวมทั้ง ๒ ข้อ ท่านเรียกว่า
ถีนมิทฺธนิวรรณ์ ด้วยประการฉะนี้.

^๑ โป. จ. ยํ.

^๒ ฉ. ถีนํ.

ตตถ กตมံ อุทฺธจฺจํ ?

ในนัวรรณ ๕ นั้น อุทฺธจฺจนัวรรณ
เป็นไฉน ?

คือ

โย อวฺปสโม จิตฺตสฺส, อิทํ
อุทฺธจฺจํ.

ความที่จิตไม่สงบระงับ, นี้จัดเป็น
อุทฺธจฺจนัวรรณ.

ตตถ กตมံ กุกฺกจฺจํ ?

ในนัวรรณ ๕ นั้น กุกฺกจฺจนัวรรณ
เป็นไฉน ?

คือ

โย เจตฺสเ วิเลโข อลฺมฺจนา
วิลฺมฺจนา หทยเลโข วิปฺปฏิสโร, อิทํ
กุกฺกจฺจํ.

การที่ใจถูกขีด การที่ใจถูกทำ
เครื่องหมาย การที่ใจถูกทิ้งรอยไว้ การที่
หทัยเป็นรอยขีด การเดือดร้อนใจ, นี้
จัดเป็นกุกฺกจฺจนัวรรณ.

อิติ อิทฺมฺจ กุกฺกจฺจํ ปุริมกฺมฺจ
อุทฺธจฺจํ ตทฺภยํ อุทฺธจฺจกุกฺกจฺจ-
นัวรรณนฺติ วุจฺจติ.

กุกฺกจฺจนัวรรณข้อนี้ และอุทฺธจฺจ-
นัวรรณข้อต้น รวมทั้ง ๒ ข้อ ท่านเรียกว่า
อุทฺธจฺจกุกฺกจฺจนัวรรณ.

ตตถ กตมံ วิจิกฺกฉานัวรรณํ ?

ในนัวรรณ ๕ นั้น วิจิกฺกฉานัวรรณ
เป็นไฉน ?

คือ

โย พุทฺเธ วา ธมฺเม วา สัมเม
วา ฯเปฯ อัยํ วิจิกฺกฉา.

ความสงสัย ในพระพุทฺธเจ้า
พระธรรมหรือพระสงฆ์ ฯลฯ นี้จัดเป็น
วิจิกฺกฉานัวรรณ.

อปิจ โข ปน ปญฺจ วิจิกฺกฉาโย
สมนฺนุตรายิกา เทสนฺนุตรายิกา สฺมา-
ปตฺตฺนุตรายิกา มคฺคฺนุตรายิกา

ก็อีกอย่างหนึ่งแล วิจิกฺกฉานัวรรณ
มี ๕ คือ วิจิกฺกฉานัวรรณที่ทำอันตราย
รอบด้าน ๑ วิจิกฺกฉานัวรรณที่ทำอันตราย

สคฺคนุตฺตรายิกา, อีมาโย ปญฺจ
 วิจิกิจฺจาย. อีธ ปน สฺมาปตฺตนุตฺตรายิกา
 วิจิกิจฺจ อธิปฺเปตา.

อิมะ ปญฺจ นีวรณา.

ตตฺถ นีวรณานีติ โภ
 วจนตฺถ ? กุโต นีวารยณฺตีติ วา ?^๑

สพฺพโต กุสลปกฺขิกา นีวารยณฺตี.

กถํ^๒ นีวารยณฺตี ?

กามจฺจนฺโท อสุภโต นีวารยติ,
 พยาปาโท เมตฺตโต^๓ นีวารยติ, ถีนํ
 ปสฺสทฺธิโต นีวารยติ, มิทฺธํ วิริยา-
 รมฺภโต นีวารยติ, อุทฺธจฺจํ สมถโต
 นีวารยติ, กุกฺกจฺจํ อวิปฺปฏิสสารโต

เฉพาจะสฺวณ ๑ วิจิกิจฺจานิวรณํที่ทํ
 อันตฺตรายตฺตอสมฺมาบัติ ๑ วิจิกิจฺจานิวรณํที่
 ทํอันตฺตรายตฺตอมรรค ๑ วิจิกิจฺจานิวรณํ
 ที่ทํอันตฺตรายตฺตอสวรฺรค ๑ วิจิกิจฺจานิวรณํ
 มี ๕ ประการเหล่านีแล. ก็ในที่นี้ ท่าน
 ประสงค์เอาวิจิกิจฺจานิวรณํที่ทํอันตฺตราย
 ตฺตอสมฺมาบัติ.

นิวรณํมี ๕ ประการเหล่านีแล.

ในข้อนั้น คำว่า นีวรณํมีความ
 หมายแห่งคำอย่างไร ? นีวรณํ ย่อม
 ห้ามจากอะไร ?

คือ

ย่อมห้าม จากกรรมฝ่ายกุศล
 ทั้งปวง.

ย่อมห้ามอย่างไร ?

กามฉันทนิวรณํ ย่อมห้ามจาก
 อสุภะ, พยาปาทนิวรณํ ย่อมห้ามจาก
 เมตฺตา, ถีนนิวรณํ ย่อมห้ามจากปัสสทฺธิ,
 มิทฺธนิวรณํ ย่อมห้ามจากวิริยารมฺภะ,
 อุทฺธจฺจนิวรณํ ย่อมห้ามจากสมถะ,

^๑ จ. กุโต นีวารยณฺตีติ.

^๒ ม. อ. กี่ ต.

^๓ จ. เมตฺตตาย.

นิवारยติ, วิจิกิจจา ปณฺณาโต ปฏิจ-
สมุปาตโต นิवारยติ.

อปโร ปริยาโย, กามจฺจนฺโท
อโลภโต กุสลมูลโต นิवारยติ,
พฺยาปาโท อโทสโต นิवारยติ, ถีนมิตฺถํ
สมาธิโต นิवारยติ, อุตฺถจฺจกุกฺกจฺจํ
สติปฺญฺจานเห นิवारยติ, วิจิกิจจา
อโมหโต กุสลมูลโต นิवारยติ.

อปโร ปริยาโย, ตโย วิหารา :
ทิพฺพวิหาโร พุรฺหมวิหาโร อริย-
วิหาโร. ทิพฺพวิหาโร จตฺตาริ ฌานานิ,
พุรฺหมวิหาโร จตฺตาริ อปฺปมาณานิ,
อริยวิหาโร สตฺตตีส โฟธิปฺกฺขิยา ฌมฺมา.

ตตฺถ กามจฺจนฺโท อุตฺถจฺจํ
กุกฺกจฺจญฺจ ทิพฺพวิหารํ นิवारยติ,
พฺยาปาโท พุรฺหมวิหารํ นิवारยติ,
ถีนมิตฺถํ วิจิกิจจา จ อริยวิหารํ
นิवारยติ.

อปโร ปริยาโย, กามจฺจนฺโท
พฺยาปาโท อุตฺถจฺจกุกฺกจฺจญฺจ สมถํ

กุกฺกจฺจนฺวรณํ ย่อมห้ามจากอวิปปฏิสาร,
วิจิกิจจนฺวรณํ ย่อมห้ามจากปัญญา
คือ จากปฏิจสมุปาต.

อีกปริยายหนึ่ง, กามฉันทนิวรณํ
ย่อมห้ามจากอโลภกุสลมูล, พยาปาต-
นิวรณํ ย่อมห้ามจากอโทสกุสลมูล,
ถีนมิตถนิวรณํ ย่อมห้ามจากสมาธิ,
อุทฺถจฺจกุกฺกจฺจนฺวรณํ ย่อมห้ามจาก
สติปญฺฐาน, วิจิกิจจนฺวรณํ ย่อมห้าม
จากอโมหกุสลมูล.

อีกปริยายหนึ่ง, วิหารธรรมมี ๓
อย่าง คือ ทิพพวิหารธรรม ๑ พรหม-
วิหารธรรม ๑ อริยวิหารธรรม ๑. ทิพพ-
วิหารธรรม ได้แก่ ฌาน ๔, พรหม-
วิหารธรรม ได้แก่ อัปปมัญญา ๔, อริย-
วิหารธรรม ได้แก่ โฟธิปักขิยธรรม ๓๗.

ในธรรมเหล่านั้น กามฉันทนิวรณํ
อุทฺถจฺจนฺวรณํ กุกฺกจฺจนฺวรณํ ย่อมห้าม
ทิพพวิหารธรรม, พยาปาตนิวรณํ ย่อม
ห้ามพรหมวิหารธรรม, ถีนมิตถนิวรณํ
และวิจิกิจจนฺวรณํ ย่อมห้ามอริย-
วิหารธรรม.

อีกปริยายหนึ่ง, กามฉันทนิวรณํ
พยาปาตนิวรณํ และอุทฺถจฺจกุกฺกจฺจ-

นิवारยนุติ, ถีนมิทฐ์ วิจิกิจุฉา จ วิปัสสน์ นิवारยนุติ.

อโต นีวรรณนุติ วุจฺจนุเต.

อิเมหิ ปญฺจหิ อญฺเคหิ วิปฺปยุตฺตํ
ปจฺมํ ฌานํ.

กตเมหิ ปญฺจหิ อญฺเคหิ
สมฺปยุตฺตํ ปจฺมํ ฌานํ?

วิตกฺกวิจาเรหิ ปีติยา สุขเณ จ
จิตฺเตกคฺคตฺยา จ. อิเมสฺส ปญฺจนุํ
อญฺคานํ อฺปฺปาตปฏฺิลาสมนฺนาคโม
สจฺฉิกริยํ ปจฺมํ ฌานํ ปฏฺิลาทฺถนุติ
วุจฺจติ. อิมานิ ปญฺจ อญฺคานิ
อฺปฺปาเตตฺวา วิหฺรตีติ, เตน วุจฺจเต
ปจฺมํ ฌานํ อฺปฺสมฺปชฺช วิหฺรตีติ
ทิพฺเพน วิหาเรณ. (๑)

ตตฺถ ทฺติยํ ฌานํ จตฺตฺรจฺค-
สมนฺนาคตํ ปีติสุขเณ จิตฺเตกคฺคตฺยา
อชฺชตฺตํ สมฺปสาทเนน. อิมานิ จตฺตฺวาริ
อญฺคานิ อฺปฺปาเตตฺวา สมฺปาเตตฺวา
วิหฺรติ, เตน วุจฺจติ ทฺติยํ ฌานํ
อฺปฺสมฺปชฺช วิหฺรตีติ. (๒)

นิวรรณ ย่อมห้ามสมณะ, ถีนมิทฐ์นิวรรณ
และวิจิกิจุฉานิวรรณ ย่อมห้ามวิปัสสนา.

ชื่อว่า ย่อมห้ามจากกรรมฝ่ายกุศล
นี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวต่อไป.

ปฐมฌาน ปราศจากองค์ ๕
เหล่านี้แล.

ปฐมฌาน ประกอบด้วยองค์ ๕
เหล่านี้ไหม ?

คือ

วิตก ๑ วิจาร ๑ ปีติ ๑ สุข ๑
จิตเตกคคตา ๑. การเกิดขึ้น การได้
การประกอบพร้อม การกระทำให้แจ้งซึ่ง
องค์ ๕ ประการเหล่านี้ ท่านเรียกว่า
การได้ปฐมฌาน. อริยสาวก ย่อมยัง
องค์ ๕ ประการเหล่านี้ให้เกิดขึ้นแล้วอยู่.
เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า ผู้เข้าถึง
ปฐมฌานอยู่ด้วยทิพพิหารธรรม. (๑)

ในขั้นนั้น ทุตติยฌานประกอบด้วย
องค์ ๔ คือ ปีติ ๑ สุข ๑ จิตเตกคคตา
๑ อัชฌัตตสัมปสาทนะ (ความผ่องใสใน
ภายใน) ๑. อริยสาวกย่อมยังองค์ ๔
เหล่านี้ให้เกิดแล้ว ให้เกิดขึ้นพร้อมแล้วอยู่
เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า ผู้เข้าถึง
ทุตติยฌานอยู่. (๒)